

Міністерство освіти і науки України
Рівненський державний гуманітарний університет
Кафедра української мови імені професора К. Ф. Шульжука

УКРАЇНСЬКА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ
Навчально-методичний посібник
для здобувачів вищої освіти
спеціальності 014 Середня освіта
(українська мова і література)

Рівне – 2022

УДК 811.161.2'28 (072)

У 45

УКРАЇНСЬКА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ : навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти спеціальності 014 Середня освіта (українська мова і література) / Уклад. Ю. Є. Ричагівська. Рівне : РДГУ, 2022. 82 с.

Укладач:

Ричагівська Ю. Є., кандидат філологічних наук, доцент.

Рецензенти:

Приймачок О. І., кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Лук'яник Н. М., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії і методик початкової освіти Рівненського державного гуманітарного університету.

Обговорено і схвалено на засіданні кафедри української мови імені професора К. Ф. Шульжука, протокол № 8 від 29 серпня 2022 р.

Рекомендовано до друку навчально-методичною радою філологічного факультету Рівненського державного гуманітарного університету, протокол № 4 від 6 вересня 2022 р.

© Ричагівська Ю. Є., 2022 р.

ЗМІСТ

ВСТУПНІ ЗАУВАГИ	5
ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ	6
ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ	7
ЛЕКЦІЙНИЙ КУРС	9
Лекція 1. Вступ до курсу «Українська діалектологія»	9
Лекції 2–3. Наріччя й говори української мови	13
Лекція 4. Загальна характеристика українського діалектного вокалізму	24
Лекція 5. Загальна характеристика українського діалектного консонантизму	29
Лекція 6. Діалектні відмінності в лексиці та фразеології	34
Лекція 7–8. Діалектні морфологічні відмінності в іменнику	41
Лекція 9–10. Діалектні відмінності в дієслові	48
ПРАКТИЧНИЙ КУРС	55
Практичне заняття 1. Вступ до курсу «Українська діалектологія»	55
Практичне заняття 2. Діалектні групи та говори української мови	57
Практичне заняття 3. Діалектний вокалізм української мови	59
Практичне заняття 4. Діалектний консонантизм української мови	60
Практичне заняття 5. Діалектна лексика	61
Практичне заняття 6. Діалектна фразеологія	62
Практичне заняття 7. Діалектні морфологічні відмінності в іменних частинах мови	64
Практичне заняття 8. Діалектні морфологічні відмінності у формах дієслова	66
ТЕМИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ	68
Тема 1. Фіксація та дослідження говіркового мовлення	68
Тема 2. Говіркові особливості числівника. Службові частини мови	68

Тема 3. Синтаксичні особливості українських діалектів	69
Тема 4. Взаємодія діалектів і літературної мови	70
ПИТАННЯ ГАРАНТОВАНОГО РІВНЯ ЗНАНЬ	71
ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРОМІЖНОГО ТА ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ	73
Термінологічний диктант	73
Контрольна робота	74

ВСТУПНІ ЗАУВАГИ

Дисципліна «Українська діалектологія» входить до навчального плану спеціальності 014 «Середня освіта. Українська мова і література» як варіативна.

Мета курсу – підготувати здобувачів бакалаврського ступеня освіти до сприймання історії української мови та історичної граматики, поглибити фахову підготовку майбутніх учителів української мови, орієнтувати на професійне застосування знань про народні говори в процесі викладання рідної мови в закладах середньої освіти.

Завдання навчального курсу:

- засвоїти теоретичні питання діалектології, опанувати діалектологічну термінологію;
- опанувати відомості про територіальну диференціацію української діалектної мови на сучасному етапі;
- з'ясувати фонетичні, граматичні особливості та специфіку словникового складу територіальних діалектів української мови, виробити навички аналізу діалектних явищ;
- засвоїти питання про походження українських діалектів;
- сформувати базу для розуміння процесів розвитку загальнонародної мови, для вивчення історичних мовних явищ.

До **лекційного курсу** включені теми, присвячені важливим теоретичним питанням української діалектології, зокрема, про предмет і завдання діалектології, територіальну диференціацію української мови на сучасному етапі, про різнорівневі особливості говіркового мовлення. **Практичний курс** доповнює та поглиблює матеріали лекцій. Його головна мета – виробити навички розпізнавання й аналізу діалектного матеріалу. Частина тем винесена на самостійне опрацювання. У посібнику також уміщені **питання гарантованого рівня знань і завдання для проміжного та підсумкового контролю знань.**

Знання про народні говори мають універсальний характер і сприяють формуванню національної свідомості, поваги до української мови як складової культури народу, розумінню ролі діалектів у становленні літературної мови.

ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Показники	Галузь знань, спеціальність, освітній рівень	Характеристика навчальної дисципліни
<p>Кількість кредитів, відповідних ECTS: 3</p> <p>Загальна кількість годин: 90</p> <p>Аудиторні години: 36</p>	<p>Галузь знань: 01 Освіта/Педагогіка</p> <p>Спеціальність: 014 Середня освіта (українська мова і література)</p> <p>Освітній рівень: бакалавр</p>	<p>Варіативна</p> <p>Рік підготовки: 2</p> <p>Семестр: 3</p> <p>Лекції: 20 год.</p> <p>Практичні заняття: 16 год.</p> <p>Самостійна робота: 54 год.</p> <p>Вид контролю: залік</p>

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1. Групування й класифікація діалектних одиниць

Тема 1. Вступ до курсу. Діалектологія, її предмет і завдання. Актуальність вивчення дисципліни. Актуальність дослідження українських діалектів. Діалектологічні студії за характером вивчення говіркових явищ: описові (синхронні), історичні (діахронні). Поняття про діалектну мову. Одиниці діалектного членування мови: говірка, говір (діалект), наріччя. Територіальні та соціальні діалекти. Зв'язок діалектології з іншими науками.

Тема 2. Фіксація та дослідження говіркового мовлення. Методика збору діалектного матеріалу. Фонетична транскрипція. Методи та прийоми дослідження говорів. Джерела вивчення діалектного мовлення.

Тема 3. Наріччя й говори української мови. Проблеми визначення діалектних одиниць української мови. Поняття про ізоглосу. Інтерференція діалектів. Найповніше лінгвогеографічне видання «Атлас української мови» у 3 тт. (1984–2001). Історія вивчення українських діалектів. К. Михальчук – основоположник української діалектології, зачинатель лінгвогеографічного методу в українській науці. Сучасна діалектологічна карта України. Територія поширення (ареали) діалектних груп і говорів поліського, південно-західного, південно-східного наріччя. Історія становлення українських діалектів. Дискусійні питання генетичної класифікації українських діалектів.

Змістовий модуль 2. Характеристика різнорівневих діалектних відмінностей

Тема 4. Фонетика й фонологія. Загальна характеристика наголошеного та ненаголошеного вокалізму. Фонетичні прикмети вокалізму південно-східних діалектів, карпатської групи говорів, решти південно-західних діалектів, поліських говорів. Дифтонги в поліських діалектах. Специфічні явища в діалектній системі голосних: афреза, гіперизм тощо.

Загальна характеристика діалектного консонантизму. Специфічні явища консонантизму: протетичні приголосні, відсутність подвоєння м'яких приголосних, явище метатези.

Тема 5. Діалектні відмінності в лексиці. Спеціальна й загальноповживана лексика. Поняття про протиставну й непротиставну лексику. Етнографізми. Зміни в лексичній системі діалектів. Склад діалектної лексики з погляду походження. Вивчення лексики говірок Рівненщини.

Групи діалектних фразеологізмів. Фразеологічна синонімія в діалектній і літературній мові. Ознаки діалектного походження фразеологізму.

Тема 6. Діалектні відмінності в граматиці. Різновиди діалектних морфологічних особливостей. Діалектні особливості іменних частин мови, дієслова. Діалектні прислівники. Службові слова в діалектах. Характеристика діалектних відмінностей у словотворі. Деякі особливості діалектного наголошування слів.

Загальна характеристика діалектного синтаксису української мови. Відмінності в структурі словосполучення. Відмінності в структурі простого та складного речення.

Змістовий модуль 3. Діалекти й літературна мова

Тема 7. Взаємодія діалектів і літературної мови. Мова полян і київське койне в основі мови давньої Русі. Північноукраїнські риси староукраїнської літературної мови. Наддніпрянські говори в основі нової української літературної мови. Взаємовпливи літературної мови та діалектів на сучасному етапі. Діалектне мовлення в художній літературі.

ЛЕКЦІЙНИЙ КУРС

Лекція 1. Вступ до курсу «Українська діалектологія»

1. Діалектологія, її предмет і завдання.
2. Поняття про діалектну мову. Одиниці діалектного членування.
3. Територіальні та соціальні діалекти.

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія : підручник. К. : Вища школа, 1980. 246 с. С. 3–31.
2. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. К. : Рад. школа, 1955. 315 с. С. 3–7, 19–32.
1. Кобиринка Г., Рябець Л. Українська діалектологія: витоки та перспективи. *Українська мова*. 2018. № 4. С. 92–100.
3. Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики. К. : Києво-Могилянська академія, 2010. 242 с. С. 83–96. Режим доступу : <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe>
4. Матвіяс І. Г. Відображення особливостей говорів у мові української художньої літератури. *Мовознавство*. 2008. № 6. С. 3–12.
5. Матвіяс І. Г. Засади української діалектології. *Мовознавство*. 2000. № 1–2. С. 3–9.
6. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. К. : Наукова думка, 1990. 168 с. С. 7–19.

1. Діалектологія, її предмет і завдання

Українська загальнонародна мова, як багато інших мов, представлена у вигляді двох функціональних різновидів – літературної мови та діалектів.

Діалектологія (від грец. *dialectos* – розмова, *logos* – вчення) – це спеціальна галузь мовознавства, яка досліджує місцеві різновиди мови (територіальні діалекти) у їхній часовій та просторовій проекції. Як самостійна лінгвістична дисципліна, що має свій об'єкт, предмет вивчення, мету й завдання, а також власну методику та прийоми дослідження, українська діалектологія сформувалася в 50-х рр. ХХ ст. Із того часу мовознавці приділяють значну увагу вивченню діалектів, що відбито в численних наукових працях.

Предметом української діалектології є специфічні уснорозмовні одиниці всіх рівнів мови, що характеризуються територіальними та функціональними обмеженнями. Ця галузь мовознавства розглядає закономірності формування й розвитку живої народної мови в усій розмаїтості її місцевих виявів.

Українська діалектологія своїм **завданням** має вивчення українських народних говорів, які знаходяться на території суцільного поширення української мови, а також переселенських українських говірок на території суцільного поширення інших мов [6, с. 14].

Хоча українські діалекти активно вивчають упродовж тривалого часу, інтенсивність діалектологічних студій не сповільнюється. На сучасному етапі відбувся перегляд засадничих питань діалектології, розширився об'єкт дослідження науки. Причиною цьому послугувало те, що актуальні раніше завдання виявилися розв'язаними або втратили актуальність, або були поглинуті ширшими, по-новому сформульованими проблемами. Зокрема, серед пріоритетних таке завдання – зберегти зразки народного мовлення шляхом формування текстотек.

За характером дослідження розрізняють **описову** (синхронну) та **історичну** (діахронну) діалектологію. Між ними існує зв'язок щодо предмета дослідження, однак кожен із цих різновидів діалектології має свою специфіку. Описова діалектологія оперує фактами розмовної мови, які записані на якомусь конкретному хронологічному зрізі: або на сучасному, або на одному з етапів минулого. Історична діалектологія вивчає мовні явища говірок із урахуванням їхнього виникнення, становлення та особливостей функціонування, тобто від появи до сучасного стану. Тут важливу роль відіграють додаткові факти, які дають історія мови, писемні пам'ятки різних періодів.

Діалектологія допомагає краще розуміти давні пам'ятки, а також твори художньої літератури, оскільки кожен письменник представляє певний регіон і більшою чи меншою мірою використовує різнорівневі говіркові елементи. Особливо виразні діалектні елементи в письменників ХІХ – початку ХХ століття, коли нова літературна мова формувалася й не мала ще єдиних норм. Зі стилістичною метою використовували діалектизми митці ХХ ст. На межі тисячоліть і тепер у художній літературі помітна

тенденція до ширшого використання багатьма авторами діалектної лексики та граматичних форм. Вочевидь, відновлення незалежності України, внаслідок якого посилився інтерес до історії, культури, традицій, мови нашого народу. Діалектні елементи в художніх текстах стають виразними засобами зображення персонажів, а також маркують самих письменників як вихідців із певного регіону.

Діалектологія має важливе значення для інших наук і розділів мовознавства. Вона постачає цінні відомості для історії мови, етнографії, літературознавства, археології, історії (докладніше [6, с. 14–16]).

2. Поняття про діалектну мову. Одиниці діалектного членування

Загальнонаціональна мова функціонує в літературному й діалектному різновидах. Українська літературна мова – це відшліфований різновид із усталеними для певного часу, але історично мінливими нормами, який безпосередньо не пов'язується з якоюсь конкретною частиною української етнічної території, а обслуговує потреби народу безвідносно до місця проживання. Літературна мова представлена і в усній, і в писемній формах. Відповідно до сфери застосування вона функціонує в різних стилях. Визначальною ознакою літературної мови є її нормативність.

Діалектна мова характеризується відсутністю зафіксованих на письмі правил, усною формою вияву та мінливістю своєї будови в різних частинах етнічної території. Проте народним говорам характерна своєрідна нормативність, яка має певні ознаки: природність, сформованість безперервною традицією життя говору, неконтрольованість носіями діалекту. У сучасних умовах посилився процес інтеграції діалектів і спостерігається втрата специфічних рис під впливом літературної мови.

Тривалий час діалектну мову розглядали як безсистемну, неправильну, її лінгвістичну оцінку вибудовували на протиставленні літературній мові. Закріпленню такої думки сприяла боротьба з національною ідентичністю, яку провадили в радянській імперії.

Українські говори мають власну мовну систему, яку формують взаємопов'язані елементи з фонетики, морфології, синтаксису, словотвору, лексики, фразеології. Є діалекти, які близькі до

літературної мови, і ті, що більшою чи меншою мірою від неї віддалені. Це залежить від співвідношення в мовній системі діалекту рис особливих, специфічних і ознак, спільних літературній мові й діалекту.

Одиницями діалектного членування мови є:

- говірка;
- говір (діалект);
- наріччя.

Говірка – найменша одиниця діалектного членування мови, що становить мовне утворення одного населеного пункту або кількох, де нема істотних відмінностей у лексиці, граматиці, фонетиці. На специфіку мовлення окремих людей не зважають.

Говір (діалект, група говірок) – це однотипні говірки, що споріднені між собою низкою мовних ознак, якими вони відчутно відрізняються від інших груп говірок.

Наріччя, або діалектна група – найбільша діалектна одиниця, яка територіально об'єднує однотипні говори однієї мови, що мають спільні риси на всіх мовних рівнях, якими вони істотно відрізняються від інших наріч цієї самої мови.

3. Територіальні та соціальні діалекти

Соціальні діалекти (соціолекти) – це такі різновиди мовлення, якими послуговуються суспільні групи людей, об'єднані соціальним станом, віком, професією, родом занять тощо. Соціальні діалекти мають певні специфічні ознаки порівняно з територіальними:

по-перше, соціальні діалекти не закріплені за якоюсь територією, а територіальні мають окреслені межі поширення;

по-друге, на певній території різні суспільні групи послуговуються кожна своїм соціолектом, при цьому тут функціонує якийсь конкретний територіальний діалект;

по-третє, соціальні діалекти мають відмінності від літературної мови лише на лексичному та фразеологічному рівнях, а територіальні вирізняються специфічними рисами на кожному рівні мови.

Саме тому, що соціальні діалекти не мають особливостей на більшості рівнів мови, їх не вважають окремими мовними системами і термін «діалект» стосовно них уживають умовно.

Розрізняють професійні, групові (корпоративні) соціолекти та арго [3, с. 86].

До певного часу для позначення соціальних різновидів мовлення як синонімічні використовували терміни «жаргон» (франц. *jargon* – незрозуміла мова; пташина мова), «арго» (франц. *argot* – жаргон), «сленг» (англ. *slang* – жаргон). Проте в сучасній науці спостерігаємо тенденцію до розрізнення цих термінів і явищ, які ними позначають [3, с. 84].

Професійним соціолектом вважають «образно-експресивні слова та вислови, що побутують в усному мовленні людей певної професії чи роду занять, об'єднаних спільністю інтересів, звичок, соціального становища». Арго – це різновид соціолекту, функцією якого є втаємничення мови. Йдеться про незрозумілу для сторонніх «штучно створювану умовну говірку якої-небудь вузької замкненої соціальної або професійної групи». Мовлення відкритих соціальних і професійних груп позначають терміном «жаргон» [3, с. 84–87]. Соціальні діалекти досліджує спеціальний розділ мовознавства – соціолінгвістика.

Лекції 2–3. Наріччя й говори української мови

1. Принципи визначення діалектних одиниць.
2. Історія вивчення діалектів української мови.
3. Сучасні наріччя української мови:
 - а) поліське;
 - б) південно-західне;
 - в) південно-східне.
4. Історія становлення українських наріч.

Література

1. Аркушин Г. Межі західнополіського діалекту. *Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіський діалект у загальноукраїнському і всеслов'янському контекстах* : зб. наук. праць. РВВ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2007. Вип. 4. С. 9–31.
2. Атлас української мови. У 3-х тт. Т. 3. К. : Наукова думка, 2001. Карта ІХ. Режим доступу до видання : <http://www.twirpx.com/file/715825/>

3. Бевзенко С. П. Українська діалектологія : підручник. К. : Вища школа, 1980. 246 с. С. 198–240.
4. Кобиринка Г., Рябець Л. Українська діалектологія: витоки та перспективи. *Українська мова*. 2018. № 4. С. 92–100.
5. Мойсієнко В. Становлення української діалектології. *Історична діалектологія української мови. Північне (поліське) наріччя* : підручник. К. : ВЦ «Академія», 2016. С. 7–9.
6. Німчук В. Про походження українських діалектів. *Україна. Наука і культура*. Вип. 26–27. К., 1993. С. 233–250.
7. Півторак Г. Діалектна диференціація української мови у світлі етно- і глотогенезу східних слов'ян. *Мовознавство*. 1988. № 2. С. 64–69.
8. Матвіяс І. Г. Проблема визначення українських наріч. *Мовознавство*. 2001. № 2. С. 13–17.
9. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. К. : Наукова думка, 1990. 168 с. С. 19–125.
10. Матвіяс І. Г. Членування південно-східного наріччя української мови. *Мовознавство*. 1981. № 4. С. 42–50.
11. Півторак Г. П. Діалектна ситуація в Київській Русі. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 6–13.

1. Принципи визначення діалектних одиниць

Літературна мова обслуговує потреби всього українського народу безвідносно до місця проживання. Діалектна – варіюється за своєю структурою на різних територіях, має усну форму вияву та відносно обмежена за формою вживання.

На українських етнічних територіях побутують діалектні системи, серед яких розрізняють мікро- і макросистеми. Мікросистему утворює одна говірка, рідше – кілька говірок. Група споріднених діалектних мікросистем об'єднується в говір (діалект), а говори в сукупності утворюють макросистеми – наріччя. Українська діалектна мова – це складна ієрархія територіальних структурних систем, кожна з яких поширена на певній обмеженій території та має певні специфічні ознаки на різних структурних рівнях.

Ареали (території) поширення діалектних явищ на картах відокремлюють за допомогою спеціальних ліній – ізоглос.

Ізогlossen – це лінія, нанесена на діалектологічну карту з метою відокремити одне діалектне явище від іншого. Ізоглоси можуть наближатися одна до одної, перехрещуватися, майже збігатися. У результаті таких збігів утворюються пасма ізоглос (ізогlossenні пасма), на основі яких визначають межі поширення тих чи тих діалектних явищ. На діалектологічній карті пасма ізоглос допомагають розмежувати говори.

Межі між територіальними діалектними одиницями не можна визначити абсолютно точно, бо існує явище міжговіркової інтерференції.

Інтерференція – це взаємодія мовних систем, яка виникає при мовних контактах. Це явище може виникати і між різними мовами, і між діалектами однієї мови.

Українські наріччя виділяють шляхом групування діалектів за сукупністю ознак. Основою для групування є лінгвістичні атласи, монографічні описи, статті тощо, де досліджено діалектні явища. Найповнішим лінгвогеографічним виданням є «Атлас української мови» у 3-ох тт. (1984–2001). Важливу роль у групуванні говорів української мови відіграють регіональні лінгвістичні атласи: «Атлас західнополіських фаунономів» (уклад. Г. Л. Аркушин; Луцьк, 2008), «Атлас лексики тваринництва у поліських діалектах» (уклад. В. М. Куриленко; Глухів, 2004), «Атлас будівельної лексики Західного Полісся» (уклад. О. М. Євтушок; Рівне, 1993), «Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті» (уклад. Т. В. Назарова; Київ, 1985), «Лінгвістичний атлас Закарпатської області УРСР. Лексика» (уклад. Й. О. Дзендзелівський; Ужгород, 1958–1960) та ін.

2. Історія вивчення діалектів української мови

Діалектне членування української мови впродовж тривалого періоду становлення та розвитку діалектології як науки зазнавало змін.

Історія діалектології розпочинається від кінця XVIII ст. Першою спробою описати діалектне членування української мови вважають працю Опанаса Шафонського «Чернігівського намісництва топографічний опис із коротким географічним та історичним описом Малої Росії, з частин якої це намісництво складено» (1786 р.; рос. мовою). У ній зібрано численні відомості про історію України, природу, господарство, населення, говори української

мови, соціально-економічний стан, побут та здоров'я мешканців Лівобережної України II пол. XVIII ст. За діалектними ознаками автор виділив три частини: північно-західну (на північ від Десни), середню (між Десною, Сеймом і Дніпром), південно-східну (між Пслем, Сулою і Дніпром). Із погляду сучасної науки характеристика говорів спрощена, оскільки автор не був мовознавцем. Проте правильним було спостереження автора «про відмінність північних лівобережних українських говірок від південних та про наявність між ними окремого типу говірок, який за сучасним діалектним членуванням української мови загалом відповідає перехідним говіркам між північним і південно-східним наріччями [9, с. 19].

Відмінності між північними й південними говори української мови спостеріг також Олексій Павловський і вказав на це у своїй «Граматичі» (1805 р.). Він зазначив, що північним говорам на відміну від південних характерні дифтонги на місці давніх голосних *o, *e.

Значний внесок у розвиток діалектології української мови зробили Михайло Максимович і Яків Головацький, які вперше порушили питання про генезу українських наріч, а також здійснили спроби їх покласифікувати.

У 30-их роках XIX ст. М. Максимович розрізняв два наріччя: малоруське, або українське, і червоноруське, або галицьке. До першого відносив говори по обидва боки Дніпра, а також говори Полісся, Волині, Поділля. До другого – говори Галичини й Карпат. В обох наріччях вирізняв по два піднаріччя. Його спостереження щодо розмежування говорів приблизно відбивали тогочасний стан територіальних діалектів. Проте в науковця не було достатньо матеріалу для точної класифікації [9, с. 20].

Групування українських говорів здійснювали й західноукраїнські вчені. Наприклад, Я. Головацький у 1848 році виділив такі наріччя: волинсько-подільське (українське), галицьке (наддністрянське), карпато-руське. Їх усі вважав давніми. Поділ Я. Головацького схожий до запропонованого Іваном Вагилевичем у «Граматичі для галичан» (1845 р.), де той виділив галицьке та київське наріччя, які розмежовані річками Серет і Буг. Умовно автор розглядав ще карпатське наріччя. Розмежовував їх на основі

фонетичних і морфологічних рис та окремих синтаксичних явищ. У межах наріч схарактеризував велику кількість говорів.

Діалектологічні спостереження здійснював Олександр Потебня. Його наукові інтереси стосувалися порівняльно-історичного вивчення мови загалом, проте воно тоді тісно перепліталось з історичним дослідженням говорів. У праці «Про звукові особливості руських наріч» (1865 р.) відзначив виразні діалектні ознаки української мови, зокрема, на основі опрацювання фактів писемних пам'яток і тогочасного живого мовлення описав процес витворення [i] з *o та *e через дифтонгічну стадію [5, с. 7–8].

Наукову основу групуванню українських говорів заклав Костянтин Михальчук у праці «Наріччя, піднаріччя і говори південної Росії у зв'язку з наріччями Галичини» (1872 р.), де подав розгорнуту класифікацію українських говорів із докладною характеристикою їхніх фонетичних і морфологічних ознак. К. Михальчук відстоював думку про існування трьох наріч української мови – українського, поліського і червоноруського (русинського). *Переглянути карту 5 в АУМ (Т. 3)*. Праця не втратила свого значення досі, оскільки написана на основі великого за обсягом (як на той час) мовного матеріалу, зібраного кількома експедиціями за заздалегідь складеною програмою в 59-ти населених пунктах у різних місцевостях України, яка тоді входила до складу Російської імперії. Про ґрунтовність дослідження К. Михальчука свідчить ще низка чинників, зокрема те, що він відобразив діалектне членування української мови у вигляді карти, брав до уваги праці своїх попередників, здійснював діалектний поділ на основі суто мовних рис, проте з урахуванням території розселення давніх східнослов'янських племен, їхньої міграції, етнографічних даних. Його класифікацію вважають вдалою спробою згрупувати українські діалекти, а пізніші групування зводилися до уточнення поглядів ученого. К. Михальчука називають основоположником української діалектології, зачинателем лінгвогеографічного методу в українській науці та автором найґрунтовнішого дослідження українських діалектів у ХІХ столітті.

Проблемами українських говорів у І пол. ХХ ст. займалися відомі вчені Агатангел Кримський, Іван Зілінський, Всеволод Ганцов та ін.

В «Українській граматиці...» (1907 р.) А. Кримський виділив східне й західне наріччя української мови. До західного наріччя відніс говірки Підляшшя, західної Волині, Поділля, Бесарабії, Буковини, Галичини, Закарпаття; решту говорів зарахував до східного наріччя. Такий поділ обумовлений поглядами вченого на історичний розвиток української мови, згідно з яким південні говори обох нарічч органічно розвинулися з північних говорів цих нарічч [9, с. 26–27].

Праця І. Зілинського «Проба упорядкування українських говорів» (1914 р.) декларувала існування північно-західного та південно-східного нарічч. А на «Карті українських говорів» (1933 р.) науковець прийняв поділ, запропонований В. Ганцовим у праці «Діалектологічна класифікація українських говорів» (1923 р.) на північне й південне. Обидва науковці в південному наріччі розрізняли західні та східні говори, тому їхнє діалектне членування сприймається як тричленне [9, с. 28–29].

У наступні десятиріччя дослідники, за незначним винятком, визнавали поділ української діалектної території на три наріччя.

Історико-діалектологічні студії пов'язані також з іменами Івана Огієнка, Євгена Тимченка, Іларіона Слинька, Юрія Шевельова; згодом – Василя Німчука, Григорія Півторака.

У II пол. XX ст. з'явилася низка науково-навчальних і навчально-методичних видань, підготованих Федотом Жилком, Степаном Бевзенком, Йосипом Дзендзелівським, Іваном Матвіясом, Анатолієм Поповським та ін. На сучасному етапі цій проблематиці присвячені праці Григорія Аркушина, Катерини Глуховцевої, Наталії Кірілкової, Віктора Мосієнка, Стефанії Панцьо та ін.

Попри тривалу історію вивчення народної мови українська діалектологія постає як перспективний науковий напрям з невичерпним об'єктом [4].

3. Сучасні наріччя та говори української мови

При розгляді цього питання в пригоді стане карта «Адміністративно-територіальний устрій України».

Сучасні мовознавці виділяють три наріччя:

- поліське;
- південно-західне;
- південно-східне.

Такий поділ підтверджений матеріалами «Атласу української мови».

3.1. Північне наріччя української мови найменше за територією поширення. Охоплює Чернігівську область, північні райони Сумської, Київської, Житомирської, Рівненської та Волинської областей. Поліські говірки є також на території Білорусі (Пінщина, Берестейщина). На заході, півночі та сході говірки цього наріччя межують з іншими мовами. Південна межа поліського наріччя проходить приблизно по лінії: Володимир – Луцьк – Рівне – Звягель – Київ – на південь від Прилук – на північ від Конотопа і далі по річці Сейм до кордону. І. Матвіяс у монографії «Українська мова та її говори» наголосив, що ця межа проходить загалом далі на північ, порівняно з межею, яку науковці визначали раніше. Оскільки південні наріччя поступово витісняють північне, територія північного наріччя звужується. Загалом розмежувальну лінію між поліським і двома південними наріччями вчений пояснює найдавнішими етнічними кордонами, пов'язаними з розселенням східнослов'янських племен [9, с. 33–34].

У поліському наріччі виділяють 3 говори:

- східнополіський;
- середньополіський;
- західнополіський.

Східнополіський і середньополіський говори розділені річкою Дніпро; межа між середньополіським і західнополіським говорами проходить по умовній лінії між містами Рівне і Луцьк, а північніше – по межиріччю Горині та Стиру до кордону з Білоруссю. Уздовж розмежувальної лінії між поліським наріччям і двома південними є інтерференція. На території всього західнополіського говору дуже поширені ознаки південно-західного наріччя, саме тому західнополіський говір протиставлений двом іншим говорам поліського наріччя.

За даними науковців, зокрема діалектологів, істориків мови, археологів, сучасні межі говорів поліського наріччя історично пов'язані з територією розселення давніх племен. На території сучасного східнополіського говору колись побутувала мова давніх східнослов'янських племен сіверян і полян, середньополіського – мова полян і древлян, західнополіського – мова північних волинян.

3.2. Південно-західне наріччя охоплює південні райони Волинської, Рівненської та Житомирської областей, повністю Львівську, Тернопільську, Хмельницьку, Вінницьку, Івано-Франківську, Чернівецьку, Закарпатську області, західні частини Черкаської, Кіровоградської та Одеської областей. Говірки цього наріччя збереглися в Польщі, Молдові, Румунії, а лемківський говір практично весь на території сучасної Словаччини.

На півночі межує з поліським наріччям української мови, на заході й півдні – з суміжними мовами. На сході південно-західне наріччя межує з південно-східним. Умовна межа між південно-західним і південно-східним наріччями проходить по такій лінії: приблизно посередині між Звягелем і Києвом – на схід від Житомира, Козятина, Умані – Первомайськ – Роздільна. Уздовж усієї розмежувальної лінії між двома наріччями є інтерференція.

У межах південно-західного наріччя за мовними ознаками виділяють 3 виразні групи говорів і аж 9 говорів:

- волинсько-подільська група (волинський, подільський говори);
- галицько-буковинська група (наддністрянський, надсянський, покутсько-буковинський, гуцульський говори);
- карпатська група говорів (бойківський, закарпатський, лемківський говори).

Це найстрокатіше з мовного погляду наріччя, а пов'язують таку строкатість із етнічними чинниками: територію сучасного південно-західного наріччя в давнину населяли східнослов'янські племена південних волинян, уличів, тиверців, білих хорватів. Науковці припускають, що волинський і подільський говори пов'язані з територією південних волинян і уличів, галицько-буковинська група говорів – із територією тиверців, а карпатська – із територією білих хорватів. Зауважимо, що прямої відповідності між мовами цих племен і сучасними говорами південно-західного наріччя нема. Більшість рис цього наріччя розвинулася вже на ґрунті української мови.

Волинсько-подільська група говорів на півночі межує з поліським наріччям, на заході – з польською мовою, на сході – з південно-східним наріччям, а південна межа проходить через населені пункти: Белз – Мости Великі – Буськ – Золочів – Тернопіль – по річках Збруч і Дністер, по кордону з Молдовою до межі з південно-східним наріччям. Волинський говір багатьма

рисами споріднений із середньонадніпрянським, тому межа між ними не чітка.

Галицько-буковинська група говорів відділена від карпатських говорів по такій умовній лінії: від кордону південніше Старого Самбора – Борислав – Болехів – Надвірна – вигнута лінія до кордону між Раховом і Тячевом.

Найменшу територію охоплює **карпатська група** говорів, яка цікава тим, що лемківський говір виходить за межі кордонів України і поширений у східній частині Словаччини.

3.3. Південно-східне наріччя української мови територіально найбільше, воно охоплює значну частину сучасної України (південні частини Київської та Сумської областей, повністю Харківську, Луганську, Донецьку, Дніпропетровську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку області, Кримську автономію, а також східні частини Черкаської, Кіровоградської, Одеської областей). Говірки цього наріччя продовжуються на суміжних з Україною територіях Курської, Белгородської, Воронежської, Ростовської областей.

Південно-східне наріччя включає 3 говори:

- середньонадніпрянський (розмежувальна лінія від інших говорів південно-східного наріччя: на схід від Умані – Новомиргород – Знам'янка – Новомосковськ – на схід від Краснограда – Опішня – Зіньків – Білопілля);

- слобожанський (розмежувальна лінія від інших говорів південно-східного наріччя: Білопілля – Зіньків – Опішня – на схід від Краснограда – Новомосковськ – Лозова – Слов'янськ – по річці Сіверський Донець до кордону);

- степовий говір (охоплює всю південну частину цього наріччя і, за твердженням І. Матвіяса, був широко представлений на території Криму).

Порівняно з північним і південно-західним наріччями південно-східне скоріше становить один суцільний говір [9, с. 114]. Між говорами цього наріччя відмінностей не так багато, тому поділ досить умовний.

4. Історія становлення українських діалектів

За генетичним принципом усі українські діалекти поділяють на давні (старожитні) й новостворені. Давні мають свою історію, як

повноцінні мовні утворення існували вже за часів Київської Русі. Усі північні й більшість південно-західних говорів старожитні [9, с. 32]. Новостворені діалекти сформувалися на новозаселених територіях у значно пізніший час. До них належать говори південно-східного наріччя та лемківський говір південно-західного наріччя. Лемківщину заселили вихідці «з сусідніх районів західної Галичини в основному протягом XIII–XVI ст. Внаслідок тривалого культурного, політичного і економічного відокремлення лемків від решти українського народу їх говір розвивався ізольовано від інших говорів української мови» [9, с. 102].

Досі тривають дискусії щодо походження південно-східного наріччя. І. Матвіяс зауважив, що у працях II половини XX ст. намагалися представити середньонаддніпрянський говір, який став основою цього наріччя, як давній, проте це не знайшло наукового обґрунтування [9, с. 105].

На думку науковця, за часів Київської Русі на території України вже існували дві етномовні групи – північно-східна й південно-західна, а отже, два діалектні утворення: північно-східне та південно-західне. Північно-східне утворення – це київсько-поліська діалектна група, а південно-західне – це галицько-подільська діалектна група. Давнім північно-східним говорам відповідає сучасне поліське наріччя, а давнім південно-західним відповідає сучасне південно-західне наріччя [9, с. 32]. На такий зв'язок між старими й сучасними діалектами вказують архаїчні, співвідносні з добою Київської Русі фонетичні риси.

Південно-східне наріччя виникло порівняно пізно внаслідок складного історичного процесу взаємодії первісних північно-східного та південно-західного діалектних утворень.

Споконвіку заселеною була лише та частина сучасного південно-східного наріччя, яка співвідноситься з північною частиною Середньої Наддніпрянщини. Решту земель південно-східного наріччя українці на постійній основі заселили пізніше (починаючи з XVI ст.): «Північна частина Середньої Наддніпрянщини, – пише І. Матвіяс, – була заселена східними слов'янами з найдавніших часів. Поширення території Київської Русі до берегів Чорного і Азовського морів сприяло заселенню східними слов'янами південних земель сучасної України. <...> Проте поява в південних степах печенігів (X ст.) і половців (XI ст.)

перешкодила зміцненню влади Київської Русі над Причорномор'ям. Упродовж майже двох століть тривали напади половців на землі Київської Русі, внаслідок чого первісні південно-степові поселення були спустошені. Постраждала від половців також середня Наддніпрянщина (Переяславщина, Надросся), проте тут населення швидко відновлювалось...» [9, с. 106]. У I пол. XIII ст. українським землям загрожували вже монголо-татари, а згодом – інші войовничі народи.

Північна частина Середньої Наддніпрянщини за Київської Русі входила до складу Київського та Переяславського князівств і в мовному плані належала до тодішнього північно-східного діалектного утворення. Оскільки після спустошень ці землі регулярно дозаселяли вихідці з Київщини, Волині, Поділля, Галичини (носії тодішніх північно-східних і південно-західних мовних утворень), то вже в XIII–XIV ст. шляхом взаємодії первісних північно-східного та південно-західного діалектних утворень починає формуватися середньонаддніпрянський говір. Поступово в ньому південно-західна система стала перемагати північно-східну. Пам'ятки XVII ст., які походять із території Середньої Наддніпрянщини, ще засвідчують деякі північноукраїнські риси. У сучасному середньонаддніпрянському говорі цих рис уже нема.

У II пол. XVI ст., коли завойовникам навчилися протистояти, вихідці з території Середньої Наддніпрянщини (носії нового говору – середньонаддніпрянського) почали заселяти південноукраїнські степи й Слобожанщину. Середньонаддніпрянський говір, який на той час уже був самостійним діалектом, став основою для нового наріччя – південно-східного. Його творення відбувалося в XVI–XVII ст., а за твердженням В. Німчука, цей процес продовжився й у XVIII ст. [6]. На сучасному етапі середньонаддніпрянський говір найближчий за мовними ознаками до волинського й подільського говорів південно-західного наріччя.

Проте питання генетичної класифікації українських говорів досі залишається відкритим, остаточно не розв'язаним. Науковці дискутують про давність, зокрема, лемківського і середньонаддніпрянського діалектів.

Лекція 4. Загальна характеристика українського діалектного вокалізму

1. Критерії розмежування діалектних систем вокалізму.
2. Діалектні системи вокалізму.
3. Специфічні явища діалектного вокалізму.

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія : підручник. К. : Вища школа, 1980. 246 с. С. 37–60.
2. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. К. : Рад. школа, 1955. 315 с. С. 64–70, 90–93, 158–160.
3. Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови. К. : Наук. думка, 1973. 155 с.
4. Монахова Т. В. Українська діалектологія : навч. посіб. Миколаїв : ЧДУ, 2010. 65 с. С. 39–43.
5. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. К. : Наукова думка, 1990. 164 с. С. 34–35, 37–43, 45–104, 112–123.
6. Ютуб-канал Ідеї Олександрівни.
7. Ютуб-канал професора Г. Аркушина. «Голоси з Волинського Полісся: говірки сіл Погулянка і Ничогівка».

1. Критерії розмежування діалектних систем вокалізму

Той самий звук вимовляється по-різному залежно від позиції в слові, тембру голосу мовця, його психічного стану. Проте навіть за умови такої варіативності слухач не сплутує звуки, розпізнає їх у потоці мовлення. Це зумовлено тим, що артикуляційні зусилля мовця й сприймальні зусилля слухача спрямовані на еталон звука, тобто фонему, яка є однаковою у всіх позиціях і не залежить від тембру голосу та психічного стану людини. Треба запам'ятати, що:

1) фонемі – мінімальні одиниці мови, які в мовленні виражаються звуками;

2) споріднені звуки, у яких реалізується певна фонема в усіх можливих позиціях, є її варіантами (алофонами);

3) варіанти однієї фонемі творять звукове поле цієї фонемі;

4) той варіант, який виявляється в сильній позиції, називають основним виявом фонемі;

5) у слабкій позиції варіанти окремих фонем перехрещуються (частково або повністю збігаються);

б) при повному збігові не йдеться про одну фонему, а про варіанти різних фонем, бо в сильній позиції кожна з них реалізується в різних звуках.

Система голосних в українських говорах характеризується територіальною варіативністю. З'ясовуючи відмінності українських діалектів у системі вокалізму, науковці передусім враховують такі критерії: наголошена/ненаголошена позиція, кількісний склад, частотність уживання в мовленні.

Усю різноманітність вокалізму наших діалектів варто розглядати в межах трьох основних діалектних систем:

- 1) поліської;
- 2) південно-східної;
- 3) південно-західної. У південно-західній системі як специфічну виділяють ще й підсистему карпатського вокалізму.

2. Діалектні системи вокалізму

2.1. Південно-східна система

Відомо, що найближчим до літературної мови на всіх рівнях є південно-східне наріччя. Не становить винятку південно-східна система вокалізму, яка, як і в літературній мові, має шестифонемний склад під наголосом і в ненаголошеній позиції:

/a/ – /o/ – /y/ – /e/ – /и/ – /i/.

Більшість особливостей південно-східного наріччя одночасно є рисами української літературної мови, що обумовлено його походженням. Проте у цій системі вокалізму фіксують деякі специфічні ознаки. Наприклад, звукові поля фонем /e/ та /и/ в ненаголошених позиціях можуть перетинатися, навіть збігатися, але це дві різні фонemi: весна [вe^чсна], [висна].

Артикуляційна класифікація голосних звуків в українській літературній мові

Принципи класифікації		Ряд		
		передній	середній	задній
Ступінь підняття спинки язика	високий	[i]		[<y>]
	високо-середній	[и]		
	середній	[e]		[<o>]
	низький			[a]

2.2. Південно-західна система вокалізму

За кількісним складом фонем із південно-східною системою збігається південно-західна, проте це різні системи.

Деякі фонетичні прикмети вокалізму південно-західного наріччя:

1) у галицько-буковинській групі говорів [a] після м'яких приголосних і шиплячих змінюється на голосний переднього ряду [e], [и], [і] (*час > ч'іс, тел'а > тел'е, ша́нка > шипка*), для інших говорів ця зміна не характерна;

2) наявність сильного укання – перехід ненаголошеного [o] в [y] (*го^у лубка, кужсу́х*);

3) у ненаголошеній позиції – сильне змішування [e] і [и] (*жи^ев^е, висло́*), а в буковинському говорі – виразна зміна артикуляції [и] в напрямку до [e] (*бе^ч ке́* (бики), *же́то* (жито)).

Своєрідну підсистему вокалізму в межах південно-західного наріччя мають **карпатські говори**, до яких прилягають надсянські говірки. У наголошеній і ненаголошеній позиції тут зазвичай сім фонем:

/a/ – /o/ – /y/ – /e/ – /и/ – /і/ – /ы/. Голосний заднього ряду високого чи середнього піднесення [ы] є особливим давнім звуком (*сыны, былы*), який реалізує відповідну фонему.

У в деяких середньозакарпатських говірках вісім фонем:

/a/ – /o/ – /y/ – /e/ – /и/ – /і/ – /ы/ – /ÿ/. Тут з'являється лабіалізований звук переднього ряду високого піднесення [ÿ] для реалізації відповідної фонему.

Окремі фонетичні риси вокалізму карпатських говірок:

1) наявність голосного [e], близького за вимовою до [и] (*отиць*);

2) незалежно від наголосу вживання інших голосних на місці [і], що походить з *o, *e (*в'іл > вил, выл, вул; п'ідвеч'ірок > п'ідвечірок, п'ідвечурок, п'ідвечорок*). Крім названих рефлексів, у середньозакарпатському говорі в цій позиції з'являється [ÿ]: *конь > кун', кин', принесль > принÿс*.

Відмінності між карпатськими говорами й рештою південно-західних полягають не лише в кількісному складі фонем, а й у їхній навантаженості, частотності вживання (наприклад, /і/, /и/, /y/). Карпатським говорам характерне обмежене функціонування фонем /и/ та /і/, що походять із етимологічних /і/ та /Ъ/. Фонема /і/ в західнокарпатських говірках реалізується в звуках [и], [i^н]: *ди^ім, ди^ікиї, ти^іхої, ви^ісокиї*.

2.3. Поліська система голосних фонем

Унікальною вважають поліську систему вокалізму, для якої властивий шестифонемний склад у ненаголошеній позиції:

/a/ – /o/ – /y/ – /e/ – /и/ – /i/.

У наголошеній позиції з'являються **дифтонги** /i̯e/, /y̯o/: *в̄у̇ол*, *сн̄у̇ол*, *л̄і̇ес*. Це голосні звуки, які складаються з двох компонентів, але утворюють один склад, тобто вимовляються як єдине ціле. Дифтонги вживаються на місці деяких давніх фонем у сильній позиції.

/ i̯e / – нелабіалізований дифтонг переднього ряду на місці архаїчних *е, *ё: *п̄і̇еч*, *с̄т̄ено*, *д̄і̇ед*, *л̄і̇ес*, *п̄ап̄і̇ер*.

/y̯o/ – лабіалізований дифтонг заднього ряду на місці давнього *о в історично нових закритих складах, які виникли внаслідок занепаду зредукованих у наступному складі: *к̄у̇он'*, *в̄у̇ол*, *к̄у̇от*, *п̄у̇озно*.

Насправді ці дифтонгічні фонемі в реальному мовленні на різних поліських територіях реалізуються в різних звуках:

/ i̯e / – [i̯e], [i[°]], [i[°]e], [ie], [и[°]], [и[°]e], [e̯i], [e̯и];

/y̯o/ – [y̯o], [y[°]], [y[°]o], [ou], [oу], [oу], [oу], [y̯i], [y̯и], [y̯e], де інтенсивність компонентів може бути різною. Сильнішим є перший або другий компонент дифтонга, тому дифтонги бувають спадні або висхідні. Із часом слабкий компонент занепадає, тобто спостерігається процес монофтонгізації дифтонгів. *Почути вимову дифтонгів або їх залишків можна на ютуб-каналі професора Г. Аркушина, зокрема, у відео «Голоси з Волинського Полісся: говірки сіл Погулянка і Ничогівка»: д̄і̇ети, й̄і̇ехати, чолові̄ек, й̄і̇ести, хл̄і̇еб, колӣчно, полӣчно, ведро*.

Серед інших особливостей поліського вокалізму – відсутність перехрещення звукових полів ненаголошених фонем /e/ та /и/, в деяких лівобережнополіських говірках майже повний збіг звукового поля ненаголошеної фонемі /o/ зі звуковим полем фонемі /a/ *гаварі́т'*.

Поліські говори своєю системою вокалізму різко відрізняються від усіх інших говорів кількісним складом фонем, їх навантаженістю, частотністю вживання і протиставленням наголошеного й ненаголошеного вокалізму.

Отже, є три системи діалектного вокалізму. У межах південно-західної системи своїми особливостями виокремлюється карпатська підсистема.

Попри однаковий кількісний склад південно-східний і південно-західний вокалізм вважають окремими системами, зокрема, через різну частотність уживання тих чи тих голосних. Наприклад, у південно-західних говорах, якщо їх зіставити з літературною мовою та південно-східним наріччям, висока частотність уживання звука [y]: *гулубон'ка*. Отже, /o/ в південно-західному наріччі часто реалізується в звукові [y]. У південно-східних діалектах зростає частотність уживання звука [и] за рахунок того, що фонема /e/ реалізується в звукові [и], наприклад, *висéлиї*.

3. Специфічні явища вокалізму

До специфічних явищ діалектного вокалізму відносять, зокрема, афери́зу, специфічні вставні голосні та гіперизм. Ці явища не закріплені за окремими наріччями, а проявляються в різних говорах.

Афери́за – пропуск ненаголошеного голосного при збігу двох голосних звуків на межі слів або всередині слів: *за'дно* (за одне), *не'бзиваіс'і* (не обзивайся), *до'дної* (до однієї).

В українській мові при збігу приголосних у кінці слова здавна розвинулися вставні голосні [o], [e]: ОГНЬ → *вогон'*. Однак для окремих говіркових масивів характерне **специфічне вживання цих вставних звуків** порівняно з літературною мовою та з іншими діалектами. Наприклад, у говірках південно-західного наріччя, волинсько-поліських говірках поліського наріччя трапляються слова *оген'*, *в'ітор* на місці літературних слів *вогон'*, *в'ітер*.

Гіперизм – це явище непослідовного, несистемного заміщення звуків чи форм. Тобто йдеться про надмірне вживання того чи того голосного: *в'ітец'*, *м'іч*, *бомага*. Наприклад, у слобожанських говірках фіксують:

а) гіперичне «окання» як наслідок відштовхування від «укання»: *опі́р* (упир) та ін.;

б) гіперичне «окання» як відштовхування від «акання»: *обло́ст'* (область), *ота́га* (ватага) тощо.

Лекція 5. Загальна характеристика українського діалектного консонантизму

1. Системи діалектного консонантизму.
2. Консонантизм південно-східних говорів.
3. Специфіка системи приголосних у поліських діалектах.
4. Склад приголосних у південно-західному наріччі.
5. Специфічні явища консонантизму.

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія : підручник. К. : Вища школа, 1980. С. 60–87.
2. Жилко Ф. Нариси з діалектології української мови. К. : Рад. школа, 1965. С. 70–72, 93–95, 160–161.
3. Матвіяс І. Г. Діалектна основа консонантизму в українській літературній мові. *Мовознавство*. 2005. № 2. С. 32–40.
4. Матвіяс І. Г. Особливості фонетичної системи західноукраїнського варіанта літературної мови. *Мовознавство*. 2011. № 4. С. 16–21.
5. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. К. : Наукова думка, 1990. 164 с. С. 34–35, 37–43, 45–104, 112–123.

1. Системи діалектного консонантизму

Пригадаймо фонемний склад приголосних у літературній мові:

губні – /б/, /н/, /в/, /м/, /ф/;

передньоязикові – /д/, /д'/, /т/, /т'/, /з/, /з'/, /с/, /с'/, /н/, /н'/, /л/, /л'/, /р/, /р'/, /ц/, /ц'/, /дз/, /дз'/, /дж/, /ч/, /ш/, /ж/;

середньоязиковий – /j/;

задньоязикові – /г/, /к/, /х/;

фарингальний – /г/.

Отже, в українській літературній мові 32 приголосні фонемні.

Система приголосних в українських діалектах зберегла специфічні явища, які відрізняють її від літературної мови. Це стосується і кількісного складу фонем у різних діалектах, і частотності їх уживання.

Науковці виділяють три системи діалектного консонантизму:

- південно-східну;
- південно-західну;
- поліську.

2. Консонантизм південно-східних говорів

Найближчою до літературної мови є південно-східна система приголосних. Проте й тут спостерігаємо специфічні риси:

1) відсутність у всіх південно-східних говорах [ф], його замінюють звуком [х] та звукосполученнями [хв], [кв]: *бухвет, тухлі, хвершал, кохта, хрукти, хвамілія, хвото*. Несистемно цей звук вживають на межі із південно-західним наріччям. У слов'янських мовах здавна цього звука не було. Із запровадженням християнства народні говори його засвоєнню довго «опиралися». Сучасна літературна мова, наприклад, фіксує грецькі імена, запозичені з християнським іменником, де замість звука [ф] вживають інші: *Пилип, Векла*;

2) обмежене вживання африкат [дж], [дз], [дз'] (вони є переважно на території, яка межує із південно-західним наріччям). Замість них уживають звуки [з], [д]: *зв'ін, вод'у*.

Через ці відмінності більшість говорів південно-східного наріччя мають 31 фонему (без /ф/), значна частина мають у консонантизмі 28 фонем (без /ф/, /дж/, /дз/, /дз'/).

Навіть у середньонадніпрянському говорі є риси, які відрізняють його від літературної мови:

1) у частині полтавських говірок поширений особливий вияв [л] – альвеолярний [л'], так званий напівпом'якшений «полтавський»: *бул'а, мол'око, ходіл'и*;

2) наявність протетичних приголосних [в], [г], [й] (*ворати, гискадра, Гадеса, йпропан*);

3) для частини говірок опозиція м'яких і твердих шиплячих [ж] – [ж'], [ш] – [ш'], [ч] – [ч'] у позиції перед [а] (*лош'а, волоч'ат'*);

4) посилення навантаження на [р'] через його вживання на місці [р] (*кур'і, р'ама, гр'ад, гончар'*);

5) ослаблення функціонування африкат [дз] > [з] (*звін, зєркало*), в окремих говірках помітний зворотній процес (*дз'аб – з'аб, дзалєній – зелєній*); практична відсутність [дж] і заміна на [ж] в дієслівних формах (*хóжу, сижу́, ход'у, сид'у*);

6) зміна звуків [г] > [г'] (*дзіга, гудзик*); зміна [ф] > [х], [кв], [хв], [п], [в], [м] (*хварту́х, хва́брика, хóрма*);

7) різнотиповість розвитку давніх сполук [губний приголосний + j]:

а) збереження цієї сполуки (*свйáто, жáбйачий*);

б) зрідка – втрата [j] з наступним пом'якшенням губного приголосного (*жаб'ачий*);

в) поява на місці двофонемних сполук [б'j], [м'j], [в'j] сполук із вторинним епентетичним приголосним [бл'], [мн'], [вл'] (*голубл'ата, полумн'а, мн'акій, здоров'а*). Увага! Це явище характерне також говорам південно-західного і поліського нарічч.

8) зміна сполуки [вн] на [мн] (*р'імний*), сполуки [чн] на [шн] (*помішнік*);

9) в окремих словах заступлення [т'] на [к'] (к'існій, к'істо);

10) пом'якшена вимова [ч'] (*курч'а, ч'ужій*);

11) відсутність в окремих словоформах чергування задньоязикових приголосних [г], [к], [х] з шиплячими і свистячими приголосними (*на дорóг'і, ў рук'і*);

12) перед глухими і в кінці слова дзвінкі приголосні оглушуються (т'ашко, м'іх).

3. Специфіка системи приголосних у поліських діалектах

Специфіка системи приголосних у поліських діалектах полягає в таких рисах:

* по-перше, у відсутності фонемі /р'/ через її злиття із фонемою /р/ в більшості говірок (особливо на Правобережжі): *рабіі, бурак, прасти, трасти*;

* по-друге, у відсутності фонемі /ф/ в лівобережнополіських говірках: *хвігура, хвартух*; слабкий вияв /ф/ у правобережнополіських і волинсько-поліських говірках: *файно, фартух* поряд із *хвайно, хорма*;

* по-третє, у збігові фонем /ц/ і /ц'/ в одній фонемі /ц/: *міц:а, водіц:а, жнец, хлопец, вулиця*. Що далі на північ, то частіше спостерігається таке вживання на Правобережжі. У більшості східнополіських говірок це явище теж поширене.

Таким чином, поліський консонантизм нараховує 30 фонем (без /р'/, /ф/), а на території лівобережного Полісся часто функціонує лише 29 приголосних фонем (без /ц'/).

4. Склад приголосних у південно-західному наріччі

Найбільш специфічною діалектною системою приголосних науковці вважають південно-західну. Тут можна окреслити такі риси:

- широке використання фонем /ф/, /г/, /дж/, /дз/, /дз'/, порівняно з іншими українськими наріччями. Це проявляється заміною зубних звуків африкатами: *Ѣз'ідѢ'о* (*дід*), *Ѣз'ідѢ'о* (*дядько*); надмірним вживанням звука [ф] навіть у власне українських словах: *ф'іст* (*хвіст*), *фаліти* (*хвалити*). Ми пригадуємо, що фонема /ф/ прийшла в українську мову з лексичними запозиченнями передусім із німецької мови через посередництво інших мов, зокрема й польської. Шлях запозичення пролягав через південно-західні діалекти, тому там ця фонема поширена, а в говорах південно-східного наріччя її майже нема.

- відсутність /р'/ і її реалізація через звук [р] і звукосполюку [рj] у волинсько-подільській групі говорів і частині наддністрянських говірок: *зор'я*, *бура*, *пор'єдок*;

- у північнокарпатських і наддністрянських говірках спостережене заступлення звука [л] звуком [й]: *ст'йў*, *гор'йўка*.

- у більшості карпатських говорів функціонує лише м'яка /ч'/. Отже, ці говори різко протиставлені іншим говорам південно-західного наріччя, південно-східному і поліському наріччям, де присутня тверда /ч/ і її позиційний варіант – твердий [ч] і пом'якшений [ч'];

- у східнокарпатських говірках м'які /г'/, /к'/ функціонують не як варіанти відповідних твердих задньоязикових, а як окремі м'які фонemi: *ш'іск'* – шість;

- дзвінки приголосні перед глухими та в кінці слів звичайно втрачають свою дзвінкість (*вітказати*, *вашко*, *солоткий*);

- різнотиповість розвитку давніх [губний приголосний + j], [губний приголосний + л'] характерна і південно-західному наріччю:

а) нечастотне вживання двофонемних сполук згідно з літературною нормою (*ж'аб'йачий*);

б) заміна сполук [бл'], [пл'], [вл'], [мл'] сполуками [бj], [пj], [вj], [мj]: *роб'ят'*, *терп'ят'*, *сп'ят'*, *лов'ят'*, *лом'ят'*;

в) у наддністрянських говірках спостерігаємо перетворення двофонемної сполуки в однофонемну: *вони роб'іт*, *л'уб'іт*;

г) заміна двофонемних сполук [б'j], [м'j], [в'j] сполуками [бл'], [мл'], [вл'] (*голубл'ата*, *полумн'а*, *мн'акий*, *здоровл'а*, *безголовл'а*).

Увага! Це явище характерне також говорам південно-східного і поліського наріччя;

- досить послідовне заступлення звука [т'] звуком [к'], рідше звука [д'] звуком [г'] (*к'існій, к'істо, к'ешко, к'егн'ути, г'івка*);

- типовою для надністрянських говірок південно-західного наріччя є вимова свистячих [з], [с] із відтінком шепелявості [з^ш], [с^ш]: *с^шв'іт, з*в'ір*;

- у багатьох говорах ствердів [с'] у займенниках і прислівниках, а також у суфіксах іменників: *колис, хтос, хлописко, дитиниско, пан'ска, пасовиско*;

- цікавими є випадки вживання пом'якшених шиплячих як позиційних варіантів відповідних твердих фонем /ж/, /ш/: *м'іш'ети, ж'еба, ш'інувати, ш'епка, лош'е*. Як бачимо, ця зміна супроводжується заміною голосного [а] на інші голосні.

Отже, у волинсько-подільських говорах і частині надністрянських функціонує 31 фонема (без /р'/), у карпатських говірках може бути аж 33 фонemi (через появу в різних говірках однієї з фонем /ч', /г'/). Однак більшість говорів південно-західного наріччя мають 32 приголосні фонemi.

5. Специфічні явища діалектного консонантизму

Специфічними в діалектному консонантизмі є такі мовленнєві явища: протетичні приголосні, відсутність подвоєння приголосних, метатеза.

Протетичними (приставними) в українських діалектах можуть бути приголосні [г], [в], [л], [ј]: *гоко, воко, вочи, Гандриї, лóкун'*.

Відсутність подвоєння м'яких приголосних характерна південно-західним діалектам: *жит'е, зіл'е*.

Метатезою називають перестановку звуків або складів у словах: *ведмідь – медвідь, бондар – боднар, намисто – монисто*. Це діалектне явище закріпилося в українській літературній мові у деяких прізвищах, відбиваючи таким чином їхнє діалектне походження. Метатеза, тобто перестановка звуків, найчастіше приголосних, чи складів, належить до порівняно рідко вживаних явищ. Вона спостерігається в усіх українських говорах. У багатьох українських говорах району Карпат широко знане слово *колóпн'і*, що є метатезованою формою від *коноплі*.

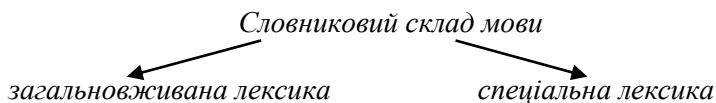
Лекція 6. Діалектні відмінності в лексиці та фразеології

1. Типи діалектних відмінностей у лексиці.
2. Склад діалектної лексики з погляду походження.
3. Діалектні відмінності у фразеології.

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія : підручник. К., 1980. С. 177–198.
2. Матвіяс І. Г. Взаємодія діалектної лексики з лексикою української літературної мови. *Мовознавство*. 1985. № 2. С. 37–44.
3. Прадід Ю. Ф. Із спостережень над українською діалектною фразеологією (на матеріалі бойківських говірок). *Мовознавство*. 1992. № 5. С. 44–47.
4. Сердега Р. Л., Сагаровський А. А. Українська діалектологія : навч. посіб. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2011. 156 с. С. 105–120.

Словниковий склад української мови поділяється на загальноновживану і спеціальну лексику.

Загальноновживана лексика є загальнонародною. Це слова, які відомі всім носіям мови і входять до літературних словників. Ця група лексики завжди відкрита, динамічна, вона постійно поповнюється новими словами.

Спеціальній лексиці властиві обмежувальні ознаки, оскільки вона функціонує у мовленні певних соціальних чи професійних груп, а також на територіях поширення української мови, які становлять окремі діалектні ареали. Отже, діалектні лексеми в словниковому складі української мови належать до групи спеціальної лексики.

1. Типи діалектних відмінностей у лексиці

Діалектна лексика поділяється на дві групи: протиставна й непротиставна.

Типи діалектних відмінностей у лексиці

непротиставна лексика

протиставна лексика

Непротиставні лексичні діалектні відмінності виявляються в тому, що в певному діалекті є слова, яких нема в інших діалектах, оскільки в останніх нема відповідних предметів чи понять. Непротиставні лексичні діалектизми переважно пов'язані зі специфікою регіону, в якому вони побутують: з економічними чинниками, побутом, географічним положенням, матеріальною і духовною культурою тощо. Наприклад, в карпатських говірках, де гірський ландшафт, крім загальноживаного слова *гора*, є назви гір, яких не знають жителі рівнинних територій: *кичера* (лиса гора), *бескид* (скеля) тощо. Специфічні місцеві страви в Карпатах: *кулéша*, *дзяма*, *суканіця*, *ба́нош* тощо. Непротиставну лексику ще називають **етнографізмами**. Це специфічні слова, що називають предмети і явища, поширені лише в певній місцевості, позначають місцеві реалії, яких нема на решті національної території (*галага́ни* – вид печива в північних лівобережних говірках; *пlachинда* – вид печива в південно-західних говорах; *дримба*, *трембіта* – музичні інструменти в Карпатах; *кобеняк* – вид верхнього одягу в південно-східних діалектах).

Протиставні лексичні діалектні відмінності полягають у тому, що для позначення того самого предмета чи поняття в різних говорах вживаються різнокореневі слова або слова, утворені від того самого кореня, але з різними словотвірними афіксами, чи слова з певними особливостями у фонетичному оформленні, наголошуванні тощо. Відповідно протиставні лексичні діалектні відмінності бувають кількох типів:

- 1) власне лексичні, або словникові;
- 2) лексико-семантичні;
- 3) фонетичні;
- 4) словотвірні;
- 5) морфологічні;
- 6) акцентні [4, с. 111–115].

Слова **власне лексичного різновиду** становлять помітний шар діалектної лексики на всій території України. Вони виявляються в тому, що в різних говорах для позначення тієї самої речі, предмета,

поняття тощо вживають слова, утворені від різних коренів. Наприклад, для картоплі в різних українських говорах знаходимо багато назв: *карто́пля* (південно-східні, частково південно-західні та поліські говори), *бу́льба* (поліські, частково південно-західні говори), *барабо́ля* (південно-західні говірки, зокрема подільські, частково наддністрянські та буковинські), *рі́на* (деякі південно-західні, зокрема покутські і частково північнобуковинські та східнозакарпатські говірки), *кру́мплі* (західна частина карпатських говорів), *бі́б* (деякі наддністрянські та інші говірки), *кумпі́тера* (деякі південні середньокарпатські говірки) тощо. Різнокореневі діалектні назви рослини «дереза» (*нові́й, бісина́, чортонлу́д, дері́плід, дарморі́с, лі́ція*), діалектні назви дзеркала (*гляді́ло*), даху (*стри́х, верх*) так само належать до словникових діалектизмів.

Найчастіше появу таких утворень можна пояснити тим, що в свідомості носіїв різних говорів протягом поколінь закріплювалися різні асоціації щодо певних предметів чи явищ. Немало існує діалектних слів, які виникли внаслідок перенесення на основі якоїсь асоціації назви одного предмета на інший. Такими є, наприклад, південно-західні діалектні назви картоплі (*рі́на, бі́б*), загальна назва для грибів – *губи*, що відома в багатьох південно-західних, а також поліських говорах.

Певна частина діалектних слів власне лексичного різновиду виникла внаслідок збереження в окремих говорах давньої лексеми, у той час як в інших говорах з'явився новотвір, що згодом став літературною нормою; пор.: південно-західне з району Карпат *лі́тось* і поліське *лі́тось* – торік, південно-західне *вуйко, стрійко, вуйна, стрійна* – дядько, тітка.

Частина діалектних слів цього різновиду з'явилася внаслідок запозичення окремих лексем із суміжних говорів інших мов, сфера поширення яких обмежилася лише деякими говірками. Такими є мадяризми в середньокарпатських говірках – *ло́йтра* (драбина), *тангері́ця, кендері́ця* (кукурудза); полонізми в багатьох південно-західних говірках – *кобі́та* (жінка, дружина), *уцті́вий* (чесний); германізми в тих самих говірках – *а́нцуг* (костюм), *шу́стер* (швець), *та́шка* (сумка).

Серед протиставних діалектних відмінностей у лексиці спеціальної уваги заслуговують **лексико-семантичні діалектизми** – слова, що звучать однаково, але мають різні значення в діалектах

і літературній мові: пор. середньозакарпатське *пáніка* (пані, господиня) і літературне *паніка* (жах, що за походженням є грецизмом); південно-західне *гостінець* (великий битий шлях) і літературне та південно-східне *гостінець* (подарунок); у південно-західних діалектах *невістка* (заміжня жінка), *квасок* (щавель).

Семантичні діалектизми бувають двох різновидів:

1) слова з додатковим значенням; пор.: *вино́* – виноград і вино́ (середньозакарпатське) при літ. *вино́* – напій; *ка́ша* – каша і крупа (середньозакарпатське) при літ. *ка́ша*; південно-західне *гора* – гора і горище;

2) слова з цілком новим значенням: *обі́д* – сніданок (середньозакарпатське); *нові́нка* – газета (середньозакарпатське, запозичено з чеської мови).

Виникнення й розвиток різних значень того самого слова в говорах певної мови зумовлюється відносною ізольованістю якогось говору від інших у процесі історичного розвитку.

Найчисленнішими в лексичній системі діалектної мови є **слова словотвірного різновиду**. Характерною ознакою їх є те, що при спільній з відповідними словами інших говорів кореневій морфемі діалектне слово відрізняється словотвірними афіксами або порядком компонентів слів. Діалектні слова цього різновиду можуть розрізнятися:

1) суфіксами (у карпатських говорах *ворожі́ля* – ворожка, у поліських *горо́дне* – городина, овочі; *д'етва* – дівтора; у подільських говірках *ле́жма* – лежачи);

2) префіксами (у подільських говірках: *на́рушино* – зручно; у поліських говорах *супорка* – підпірка, *запра́ва* – приправа);

3) відсутністю чи наявністю афікса (у подільських говірках *за́морока* – морока, *пізна́ти* – впізнати; у поліських говорах *татухно* – тато; в галицько-буковинських *вітки* – звідки);

4) одним із афіксів чи афіксами при суфіксально-префіксальному словотворенні (у поліських говорах *на́гинками* – нагинці);

5) порядком елементів-комполітів (у карпатських говорах *моримух*, у волинських *морі́муха*, *марéмуха*, в інших – *мухомор*).

Окремий варіант лексичних відмінностей становлять **діалектизми фонетичного типу**, які відрізняються від літературної норми вимовою певних звуків (*вашко*, *ді́д*, *зоря́*), а також

спричинені несистемними, нерегулярними спорадичними замінами звуків (у правобережнополіських говірках *зацмін* – жасмин; у середньозакарпатських *прóлуб* – проруб), метатезою (у правобережнополіських говірках *рапу́з* – пазур, *хпáти* – пхати, у галицько-буковинських говорах *кирниця* – криниця), явищами гіперизму (наприклад, *автобус*, *олова́* замість *автобус*, *голова*), аферезою (*за́дно* – за одне).

Морфологічні діалектизми відрізняються від літературних слів оформленням певних граматичних форм: наприклад від дієслова *ходити* – *буду ходив* (буду ходити), *я му ходити* – ходитиму, орудний відм. від іменника *рука* – *руков* (рукою).

Акцентні діалектизми мають відмінності в наголошуванні (*бу́ла*, *пíду*, *лю́блю*, *жи́ла*, *дрова́*).

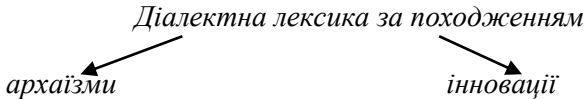
2. Склад діалектної лексики з погляду її походження

Словниковий склад діалектів формувався впродовж тривалого періоду. Лексична система діалектів, як і в літературній мові, є динамічною, відкритою. Відкритість полягає в тому, що ця система постійно реагує на потреби називання предметів, явищ, які виникають внаслідок розвитку людства, й активної діяльності людини. Будь-які нововведення в житті людей супроводжуються появою нових слів, а зникнення якихось знарядь праці, предметів побуту спричиняє занепад відповідних слів. Отже, на лексику діалектів і літературної мови впливають передусім позамовні чинники. Є також внутрішньомовні чинники, що впливають на словник і літературної мови, і діалектів – це тенденції до економії мовних засобів, до їх уніфікації, варіювання назв із різною мотивацією чи походженням, із різним стилістичним чи емоційним забарвленням тощо.

Визначають 4 типи змін у лексичній системі діалектів і літературної мови:

- 1) зникнення слів;
- 2) зникнення певних значень слів;
- 3) появу нових слів;
- 4) появу в словах нових значень.

Діалектна лексика українських говорів за своїм походженням може бути таких типів: архаїзми та інновації.

Діалектні слова-архаїзми спільнослов'янські (праслов'янські) чи спільносхіднослов'янські (прасхіднослов'янські) за походженням, що збереглися в українських говорах до наших днів, не ставши при цьому надбанням словникового складу нової української літературної мови. На діалектні слова цього типу особливо багаті південно-західні й поліські діалекти (південно-західне *вуй, уй, вуйко, уйко* – дядько, материн брат; *стрий, стрийко* – дядько, батьків брат; *вепр, витир'* – кабан, дикий кабан (пор. д.-рус. вепрь, болг. вепър, польськ. wiewsz та ін.); поліське *ратай, оратий* – орач (пор. д.-рус. ратай, білор. ратай, ст.-польськ. ratai); *чел'ад'* – молодь (пор. д.-рус. челядь, польськ. czeledz', болг. челяд; пор. також півд.-зах. укр. чел'ад', чил'ад', чел'ід', чел'адник).

Друга група діалектної лексики за походженням – це діалектні **слова-інновації**, що виникли свого часу на ґрунті окремих говорів і через своє вузьколокальне поширення виявилися поза словником нової української літературної мови. Серед інновацій значний обсяг становлять слова, запозичені з інших мов: *вандри, вандрувати* – мандри, мандрувати (германізми); *газда* – господар, *маржина* – худоба (мадяризм).

Діалектні слова-запозичення фонетично й граматично оформлені згідно із закономірностями відповідних українських говорів: *варга* (польськ. warga) – губа (в подільських говірках: *варг* – борода, підборіддя; *варгатий* – товстоший, з гладким підборіддям); *кобіта* (польськ. kobieta) – дружина, жінка).

Сфера побутування слів-запозичень не однакова. Деякі з них мають широке застосування в різних говорах (наприклад, у південно-західних тюркізми *чічка, легінь*; мадяризм *газда, варга*; германізм *файний*; румунізм *дармобй*), інші обмежуються одним говором (наприклад, словакізми в західнокарпатських, мадяризм в південнокарпатських говірках).

3. Діалектні відмінності у фразеології

Діалектні фразеологізми української мови дослідники характеризують, беручи до уваги різні критерії. Ю. Прадід зіставив

ці одиниці з фразеологізмами літературної мови та виокремив 3 групи діалектних ФО (фразеологічних одиниць):

1) які повністю збігаються з ФО літературної мови. В українських діалектах є всі типи фразеологізмів, що функціонують у літературній мові. Значна частина ФО в діалектах повністю збігається з фразеологізмами літературної мови *байдики бити, за царя Гороха, ляси точити*;

2) які мають відмінності від ФО літературної мови на фонетичному, акцентному, лексичному, морфологічному чи синтаксичному рівні (пор.: літ. *бракує клѣнки* і буковинське *бракує дѣги*, що пояснюється функціонуванням у буковинських говірках відповідно до літ. лексеми *клепка* румунізму *дѣга*). Середньонадніпрянське *баглаї бити* відрізняється лексемою від літературної ФО *байдики бити*. В західноукраїнському регіоні є інший відповідник – *бомки бити*;

3) яких нема в літературній мові, тобто ці ФО функціонують лише в діалектному мовленні, вони специфічні.

Фразеологізми зазвичай виникають на ґрунті питомого лексичного матеріалу, але вони можуть завдяки незамкнутості як фразеологічної, так і лексичної системи запозичуватися з інших джерел, часто не однакових для різних говорів. Усе це створює сприятливий ґрунт для розвитку фразеологічної синонімії, що відкриває широкий простір для контамінації фразеологізмів. Пор. синонімічний ряд фразеологізмів зі значенням «байдикувати»: *байдики (байди, байдакі) бити* – *байдики стріляти* – *байдики гонити* – *баглаї біти* – *бомки (блѣмки) збивати* – *бомки біти* – *бомки стріляти* – *ханьки м'яти* та ін., з яких літературною формою є *байдики (байди)*, *баглаї бити* і *ханьки м'яти*, а діалектними всі інші, зокрема південно-західний фразеологізм з опорним словом-полонізмом *бомки*; пор. також фразеологізм із значенням «базікати, говорити дурниці»: *теревені правити* – *теревені точити* – *теревені розводити* – *точити ляси* – *язиком плесті* – *язиком молотити* – *язик чесати* – *розпустити ханьки* – *байдиги (бандиги) плесті* (півд.-зах.) – *байдиги гнүти* (півд.-зах.) – *гнүти хараманá* (півд.-зах.) – *хармані плесті* (правобережнополіське) тощо.

До фразеології в широкому розумінні належать також прислів'я, приказки й вирази, які, хоч і не становлять власне фразеології, проте як усталені структури, не можуть залишатися поза увагою, бо

в різних українських говорах вони відчутно розрізняються (пор. закарпатські: *у ліс (хаичу) дрыва не возят; шкода (чкода) у болото воду ляти* та ін. і *шкода у криницю (жерницю) воду носити, даремно у море воду лити* тощо, засвідчені в інших українських говорах).

Лекція 7–8. Діалектні морфологічні відмінності в іменнику

1. Різновиди морфологічних діалектних відмінностей.

2. Іменник:

- а) діалектні відмінності в категорії роду;
- б) діалектні відмінності в категорії числа;
- в) відмінкові закінчення іменників у однині;
- г) відмінкові закінчення форм множини.

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія : підручник. К. : Вища школа, 1980. С. 87–88, 91–126.

2. Монахова Т. В. Українська діалектологія : навч. посіб. Миколаїв : ЧДУ, 2010. 65 с. С. 68–74, 87–92.

1. Різновиди морфологічних діалектних відмінностей

Між морфологічними системами різних діалектів нашої мови спостерігаються суттєві відмінності. Діалектні відмінності в морфології виникають із таких причин:

- 1) під впливом різних фонетичних процесів;
- 2) під впливом аналогії.

Наприклад, фонетичною ознакою поліського наріччя є дифтонги в наголошеній позиції. Ця фонетична ознака відбивається в іменниках І відміни жіночого роду в давальному відмінку: *вод'їѣ, земл'їѣ*. А в південно-західному наріччі на цьому місці *-и*: *вод'ї, землї*. Прикладом аналогії є поширення в слобожанських говірках за зразком І дієвідміни в дієсловах II дієвідміни закінчення *-уть*: *ход'уть', нос'уть'*.

На рівні морфології виокремлюють 3 діалектні системи. При цьому їхні ареали не збігаються з межами наріч: південно-східна система; південно-західна, з якою за граматичними ознаками зближені волинсько-поліські говірки (західнополіські) північного наріччя; решта поліських говорів.

2. Іменник:

а) діалектні відмінності в категорії роду

Традиційно в українських говорах категорія роду виявляється у трьох класах: чоловічий, жіночий, середній. Ця категорія в діалектному мовленні, порівняно з літературним, має специфіку, оскільки спостерігається перехід слів із одного роду в інший, наприклад, жін. в чол. чи навпаки: *вулій, олій, голій (оля), літра (літр), пуп'янка (пуп'янок), маргарина (маргарин)*. Спостерігається в діалектах і перехід іменників із чол. чи жін. роду в середній: *шво (шов), дшило (дшиель)*.

Це явище різною мірою проявляється в усіх наріччях. Перехід іменників у діалектах із одного роду в інший зумовлений граматичною аналогією;

б) діалектні відмінності в категорії числа

Категорія числа виражається в двох основних формах – однині і множині. Проте переважно в давніх діалектах (поліських і південно-західних) збереглися залишки форми двоїни. Двоїна оформляється закінченнями *-има, -ома, -ема, -ма* в орудному відмінку: *дверема, дверма, очема, мишима, зубома, грішма*.

У сполученні з числівниками *два, дві, обидва, обидві*, а також з числівниками *три, чотири* (за аналогією) в називному-знахідному відмінках також збереглася двоїна: *дві вербі, штири корові, три відрі, дві хустці, дві мінуті, дві слові*. Зрідка двоїна трапляється в південно-східних говорах;

в) відмінкові закінчення іменників у однині

Іменники І відміни в наз. відм. в усіх діалектах закінчуються на *-а*: *голова, душа, воля*. Лише в галицько-буковинських говорах після м'яких і шиплячих приголосних з'являється флексія *-е*, яка виражається фонетичними варіантами [*е, е', у', и, і*]: *це моя земл'е'; прийшла гán'е*.

Род. відм. в усіх діалектах виражає закінчення *-и* (в твердій групі): *без води*. У південно-західному наріччі в род. відм. твердої групи можуть з'являтися флексії *-і, -е*: *без мамі, нема хате*. М'яка група позначається закінченням *-і* в усіх діалектах (*нема волі*), крім поліських, у поліських під наголосом виступає дифтонг *-іѐ*, в ненаголошеній позиції *-е*: *ў мене нема земл'іѐ, вол'е*.

Дав.-місц. відмінки у твердій групі виражає закінчення *-i*, у польських тут під наголосом дифтонг *-tē*, в ненаголошеній позиції *-e*: *дякувати мамі, ў руц'тѣ, на дорѳз'е*. Такі самі закінчення в дав.-місц. відмінках фігурують у більшості діалектів у м'якій групі, крім галицько-буковинської і карпатської груп говорів, де вживається *-и*: *я заборгував крамници, вклонятися землі*.

У знах. відм. в усіх наріччях послідовно представлена флексія *-у*: *кутив землю*.

Цікавим у діалектах є орудн. відм. Як і в літературній мові, у південно-східному наріччі, у правобережно- і лівобережнополіських говірках північного наріччя, у волинсько-подільському говорі південно-західного наріччя поширені закінчення *-ою* (тверда група) і *-ею* (м'яка група): *рукою, землею*. Але досить часто спостерігається вживання *-ою* в іменниках м'якої групи за аналогією до твердої: *земльою, свиньою*. У говірках поліського і південно-східного наріччя також зафіксоване вживання усічених закінчень *-ой, -ей*: *рукой, землей, земльой*.

У карпатській і галицько-буковинській групах говорів південно-західного наріччя та в західнополіських говірках північного наріччя зафіксовані своєрідні форми на *-ов, -ев* відповідно в твердій і м'якій основах: *руков, ногов, землев, свинев*. Але при цьому за аналогією до твердої групи після м'якого приголосного часто вживається флексія *-ов*: *свиньов, душов, каплицьов*. Ці форми утворилися фонетично: у закінченнях *-ою, -ею* втрапився приголосний [j], внаслідок чого поряд опинилися два голосних звуки, а далі кінцевий [y] перейшов у нескладовий [ǔ]: *оју → оу → оў; еју → еу → еў*.

У західнокарпатських говірках зафіксовані форми орудн. відм. зі закінченням *-ом*: *дорогом, водом, земльом*.

Кличн. відм. в діалектах має різні закінчення: *-о, -е, -у*: *бабо, газдиньо, доню, Стефко, Марисю*. У лівобережно- і правобережнополіських говірках форми вираження кличного відмінка збігаються з називним.

Іменники II відміни чоловічого роду в наз.-знах. відмінках у різних діалектах не мають відмінностей. У род. відм. відмінності пов'язані з паралельним уживанням флексій *-у, -а*: *города, городу, рока, року, сінокоса, сінокосу*.

Найбільше відмінностей у флексіях дав.-місц. відмінків. У південно-східному наріччі маємо флексії *-ові, -еві, -у*, а в місц.

відм. ще й *-і*: *коневі, по березі*. Волинсько-подільські говірки за типом відмінювання цих іменників зближені з південно-східним наріччям.

Південно-західні карпатські та галицько-буковинські діалекти, а також західнополіські говірки мають фонетичний варіант цих флексій *-ови, -єви*, а в місц. відмінку ще й *-і, -у* для твердого різновиду, *-и, -у* для м'якого: дав. відм. – *коньови, братови, хлопцьови, пневи*; місц. відм. – *у лісі, на мосту, на камені, на каменю, на коньови, на пневи*.

У поліських діалектах, крім західнополіських, переважає флексія *-у*, а під наголосом у місц. відм. нерідко фігурує дифтонг *-іѐ*: *даю батьку, коню, у концѐ*.

Кличний відмінок у поліському наріччі переважно збігається з називним, у двох південних наріччях поширені форми на *-е, -у*: *brate, вовче, тату, сину, сине, коню*.

Іменники II відміни середнього роду чітко розподіляються на твердий і м'який типи відмінювання.

У наз.-знах. відмінках специфічними є ті іменники середнього роду, які відмінюються за м'яким типом. Якщо в південно-східному наріччі, як і в літературній мові, маємо флексію *-а* після подовженого м'якого приголосного (*життя, знання, насіння*), то в південно-західному наріччі, крім галицько-буковинської групи, ця флексія після стягненого, неподовженого м'якого приголосного (*житя, знаня, насіня*). У галицько-буковинській групі маємо ще іншу специфіку: після стягненого м'якого приголосного відбулася фонетична зміна – флексія *-а* перейшла в *-е*: *житє, знанє, насінє*.

У поліському наріччі такі іменники мають флексію *-е*, вона давня за походженням: *жит':е, гол':е, нас'тєн':е, клоч':е; жит'є, гол'є, нас'тєн'є, клоч'є*.

Род. відм. специфічний у галицько-буковинських говорах для іменників м'якого типу відмінювання, тут форми род. відм. повністю збігаються з називним: *нема житє, нема насінє: На базари не було насінє кваску. Нема мені житє з цим пияком*.

У дав. відм. в усіх іменниках середнього роду, незалежно від типу відмінювання, переважає закінчення *-у*, в південно-східних діалектах можливі флексії *-ові, -єві*, а в південно-західних *-ови, -єви*: *селу, серцю; лихові, серцеві; селови, полеви*.

Специфіка орудн. відм. іменників середнього роду проявляється в м'якому типові відмінювання. Для південно-західного наріччя і частково південно-східного актуальне закінчення *-ом*: *лицьом, яйцьом, польом*; *Пирого помазала яйцьом*. Зверніть увагу, що в літературній мові це закінчення типове для твердої групи: *лихом*. Іменники типу *життя, знання* в південно-східних говорах мають закінчення *-ам* (*жит'ам*), рідко *-ом* (*з'іл'ом*); у південно-західних говорах для них типова флексія *-ем, -ом*: *жит'ем, з'іл'ем, жит'ом, з'іл'ом*. У поліському наріччі також поширене закінчення *-ем*: *жит':ем, з'іл':ем*.

Місц. відм. у діалектах виражений флексіями *-у, -і*: *у селі, на сонці, на сонцю*. В поліському наріччі на місці наголошеного [і] з'являється дифтонг *-іє*: *ў сел'є*. Для іменників м'якого типу відмінювання в південно-західному наріччі нерідко використовують флексію *-и*: *в серци*. В обох південних наріччях за аналогією до дав. відм. незалежно від типу відмінювання можливі форми на *-ові, -еві, -ови, -еви*: *на дворові, на сонцеві, на польови, на полеви*.

Іменники III відміни жіночого роду у наз.-знах. відмінках в українських діалектах практично не мають відмінностей. У поліських діалектах подекуди побутує іменник *мáтера*. Відмінності можуть бути пов'язані з фонетичним оформленням наз. відм., наприклад у деяких говорах *ніч [нич]*.

У род. відм. в однині поширені закінчення *-и, -і*. У південно-західному наріччі та волинсько-поліському говорі поліського наріччя переважно *нема со́ли, но́чи, ма́тери, т'іни*, а в південно-східному наріччі та в двох інших поліських діалектах *нема со́л'і, но́ч'і, ма́тер'і, т'ін'і*. Хоча в одному населеному пункті форми на *-и, -і* можуть бути представлені паралельно.

Схожа ситуація з іменниками в дав. і місц. відмінках. У південно-західному наріччі переважно *ў со́ли, да́ју ма́тери, сто́ју ў т'іни*, а в південно-східному наріччі та в поліських діалектах *ў со́л'і, да́ју ма́тер'і, сто́ју ў т'ін'і*.

Орудн. відм. в південно-східних і багатьох поліських говірках має закінчення *-у*: *с'іл'у, т'ін'у, ра́д'іст'у*. Для галицько-буковинських і карпатських говорів південно-західного наріччя типові форми *т'ін'оў, кробо́ул'оў, церко́ул'оў, со́л'оў, со́леў*, а в деяких західнокарпатських говірках *но́чом, с'іл'ом, т'ін'ом*. У волинсько-подільському і волинсько-поліському говорах ці іменники за

аналогією до іменників I відміни мають закінчення *-ою*, *-єю*: *сól'оју*, *сóлеју*, *нóчоју*, *п'ічоју*, *ночеју*, *п'ічеју*.

Іменники IV відміни в наз.-знах. відмінках мають цікаві форми:

1) в галицько-буковинському діалекті *імн'е*, *т'імн'е*, *тел'е*, *лошіе*, *горн'е*; в багатьох поліських діалектах так само, коли флексія не під наголосом: *т'імн'е*, *вімн'е*, але *лошіа*, *тел'а*;

2) у волинсько-поліському діалекті за аналогією до іменників II відміни на *-о* з'являється така сама флексія: *вімн'о*, *т'імн'о*, *тел'о*;

3) у волинсько-поліських і галицько-буковинських говірках ці іменники фігурують також із закінченням *-о*, але ще й із суфіксом *-ет*: *тил'это*, *пурус'это*, *луш'это*.

Род. відм. в українських діалектах виражений флексією *-и*, *-і*: *теляти*, *поросяти*, *імені*, *тімені*. В багатьох південно-східних говірках в тих іменниках IV відміни, які в літ. мові в непрямих відмінках виступають із суф. *-ен-*, фігурують такі форми: *нема імені* – *нема ім'я*, *нема сімені* – *нема сім'я*. Друга форма (із втраченим суфіксом+флексія *-а*) частотніша. Волинсько-подільський говір південно-західного наріччя теж виробив такі форми род. відм. на *-а* як основну для іменників IV відміни: *нема ім'я*, *імня*, *нема плем'я*, *племня*, *нема лоша*, *курча*, *ягня*. В інших південно-західних говорах *нема сімне*, *вимне*, але *нема пацети*, *пацяти*, *пацета*, *кацети*, *качїта*, *качета*. Карпатські говірки виробили й інші форми іменників IV відміни: *нема тім'яте*, *тім'яти*, *нема дитяте*, *теляте*.

Дав.-місц. відмінки в південно-східному і поліському наріччях виражені паралельними формами: *давати імені*, *теляті*, *теляте*, *бути в імені*, *на теляті*, *на теляте*; *в ім'ї*, *на телі*; *давати ім'ю*, *телю*, *імневі*, *імньові*, *телєві*, *тельові*; *бути на ім'ю*, *на телю*, *на імневі* (*імньові*), *на телієві* (*тельові*); *давати телятові*, *бути на телятові*. У південно-західних діалектах теж багато паралельних форм. Широко вживані на *-у* (*давати теляту*, *телету*, *телєтю*, *кацету*, *качатю*; *на теляту*, *телету*, *телєтю*, *кацету*, *качатю*), а також із флексією *-ови* (без суфіксів: *племйови*, *тельови*, *поросьови*; із суфіксами: *телетови*, *пацетови*). У південно-західних діалектах і на Поліссі часто фігурують також форми дав.-місц. відмінків на *-и*: *давати імени*, *племени*, *теляти*, *поросяти*; *бути в імени*, *в племени*, *на теляти*, *на поросяти*.

Ці іменники в орудн. відм. мають особливості у поліських і південно-західних діалектах: у іменниках-назвах істот вживаються

фонетичні варіанти загальнолітературної флексії: *дитєм, ягнем, дитьом, ягньом*. У південно-західних говорах часто виступає суфіксальна форма *дитятьом, телятьом, дитятом, тилятом*;

г) відмінкові закінчення іменників у множині

Наз. відм. в множині переважно збігається з літературною нормою. Виняток становлять окремі говірки південно-західного наріччя: *синове, панове, братове, жабі, гусі, курі, вербі, вечурі*; карпатські форми *люде, християне, войци, жебраци, настуси*. Також діалектне закінчення *-е* фіксують у деяких поліських і полтавських говірках (в полтавських паралельно з літературною нормою): *селяне, цигане, люде*.

Род. відм. множини має діалектні форми у всіх наріччях:

1) іменники I і II відмін середнього роду в південно-західному наріччі, рідко в двох інших, мають флексію *-ів*: *головів, сестрів, церковів, яблуків, селів*;

2) поліським діалектам і деяким південно-західним властиве закінчення *-ей*: *хатей, полей, морей, ногей*;

3) іменники III відміни в південно-східних і поліських діалектах також мають флексію *-ей*, а в південно-західному наріччі виступає її фонетичний варіант *-ий*: *солей, ночей, костей і солий, ночий, костий*.

Дав.-місц. відмінки множини колоритно представлені в Карпатах. Тут науковці зафіксували фонетично видозмінені архаїчні форми на *-ім, -ом, -ем, -іх, -ох, -ех*: *давати птахім, котім, хлопім, сыном, волом, таздом, коньом, матерем, жинцем, хлопцім, ткачом, тилетьом, чоботьом, братем; на чоловікох, на сынох, на братех, на польох, на полех, на дитьох, на дверох*. Ці форми особливі, бо вони давні й не збереглися в літературній мові, де витіснені новими формами на *-ам, -ах*.

Знахідний відмінок множини в діалектах повторює форми називного.

Орудн. відм. множини в діалектах переважно збігається з літературними формами. Проте зрідка збереглися давні форми:

1) в Карпатах на *-ы, -и, -і* (*з волы, перед образи, межи українці*),

2) у багатьох південно-західних і поліських діалектах представлена флексія *-ми* (*брівми, бабми, мишми, курми, дівчатъми, телятъми, крильми*),

3) у деяких південно-західних діалектах широко представлені форми із флексіями *-ома, -ема, -има, -іма, -ма*, які є залишками двоїни (*псома, ножома, зубома, пальцема, плечема, плечма, очема, хлопціма, тилетема, землєма, палицєма*),

4) наддністрянські говірки виробили також форми на *-мами, -мима*: *кіньмами, грішмами, кіньмима, грішмима*.

Лекція 9–10. Діалектні відмінності в дієслові

1. Діалектні форми інфінітива.
2. Зворотні дієслівні форми в діалектах.
3. Дієвідмінювання:
 - форми дійсного способу (теперішній, минулий, майбутній часи);
 - форми умовного способу;
 - форми наказового способу.
4. Деякі говіркові риси в дієприкметнику та дієприслівнику.

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія : підручник. К. : Вища школа, 1980. С. 126–147.
2. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. К. : Наукова думка, 1990. 164 с. С. 34–35, 37–43, 45–104, 112–123.

1. Діалектні форми інфінітива

У діалектному мовленні традиційними є форми інфінітива на *-ти, -ть*: *ходить, робити*. У багатьох говірках вони побутують паралельно. Лише в одній формі вживають інфінітиви, основа яких закінчується приголосним: *стерегти, бігти, рости*.

У лівобережнополіському і правобережнополіському говорах в дієсловах з основою на голосний інфінітив має форму на *-ть* (*робить, ходить, писать*), рідше кінцевий приголосний ствердів: *ходить, робит*. Північні говірки лівобережно- і правобережнополіського говорів можуть зберігати форми на *-ті*: *хадіті, гнаті, дуті, рабиті*.

У волинськополіських говірках подекуди збереглися форми на *-ті* (*цвисті, носиті*), уживають ще форми на *-чи* (*печи, мочи*). Специфічні форми інфінітива на *-чи* збереглися й у південно-

західному наріччі. Вони широко вживані в галицько-буковинській і карпатській групах говорів: *бічи, печи, помочи*. Західнокарпатські говірки зберегли форми з давнім *-і*: *нести, печі, мочі, ходиті*.

2. Зворотні дієслівні форми в діалектах

Зворотні дієслова в діалектах творяться за допомогою зворотної частки *-ся*, яка закріпилася в постпозиції, приєдналася до слова і стала постфіксом: *бився, боровся*. Іноді постфікс усічений: *бивсь, боровсь*.

Специфічні форми зворотніх дієслів є в південно-західному наріччі, зокрема в галицько-буковинському та карпатському говорах. Там частка *-ся*: 1) представлена у фонетичних варіантах *-сі, -се, -си, -са*; 2) не злилася зі словом; 3) не закріпилася в постпозиції; 4) не усикається: *я ся мию, він сі дивит, їм ся дуже хотіло, їм дуже сі хотіло, я мию ся, він дивит сі*. Діалектоносії можуть пропускати частку: *я ся верну на обід, я верну на обід*.

3. Дієвідмінювання

До I дієвідміни відносимо дієслова, які в 3 особі множини мають закінчення *-уть, -ють* (*читають, пишуть*). До II дієвідміни належать дієслова, які в 3 особі множини мають закінчення *-ать, -ять* (*носять, возять*). Крім того, виділяють атематичні дієслова *дати, їсти, бути, розповісти* і спільнокореневі до останнього. Розподіл на дієвідміни відбувся історично. До I сучасної дієвідміни увійшли всі дієслова, які колись належали до I, II і III класів; до II сучасної дієвідміни увійшли дієслова давнього IV класу; теперішні атематичні дієслова колись належали до V класу.

Окреслимо діалектні ознаки дієслів **дійсного способу**.

I дієвідміна

1 особа однини:

- карпатські говірки: *я знам, думам, мам*. Форма виникла за аналогією до відповідної форми атематичного дієслова *їсти* – *їм*. Частина карпатських говірок мають форми *я знау, дякуу, маву, купуву*;

- поліські говірки, які межують із білоруськими, не мають чергування задньоязиковий-шиплячий: *я запрагу, пеку, могу, берегу*. Такі самі форми трапляються в деяких наддністрянських і середньозакарпатських говірках південно-західного наріччя;

І особа однини	Карпатські говірки	Крайні поліські говірки
<i>Я</i>	<i>знам, думам, мам; знау, дякуу, маву, купуву</i>	<i>запрагу, пеку, могу, пеку</i>

- дієслово *лити* в 1 особі однини має форму *лию* (літературне *лю*); в подільських і галицько-буковинських говірках 1 особа однини має паралельні форми: *я лию, ляю, ляю*.

У 2 особі однини відмінності стосуються дієслів з інфінітивною основою на *-а* й атематичних дієслів (*дати, їсти, бути, розповісти*):

- у крайніх північних правобережнополіських і лівобережнополіських говірках фіксували такі форми атематичних дієслів: *ти дасі, есі*;

- у частині волинсько-поліських, волинсько-подільських та наддністрянських говірок фіксували форми *дасиши, їсиши, повісиши* (у значенні *розповіси*);

- у частині наддністрянських говірок є форми *ти їсь, дась, повісь*; у карпатському говорі *їш, даш, повіш, їшь, дашь, повішь*;

- дієслова з основою на *-а* в карпатських говорах мають стягнені форми: *ти знаш, рубаш, слухаш, читаш*;

- в інших південно-західних діалектах і в південно-східному наріччі поширені фонетично змінені форми: *ти знаїш, питаїш, читаїш, слухаїш*.

3 особа однини:

- карпатські говірки мають такі форми: *він рубат, чітат, звідат, бігат* (у середньозакарпатських говірках паралельно до форм *звідає, читає*);

- в окремих слобожанських і степових говірках помічені форми форми на *-ть*: *він ідеть, несеть, співаєть*;

- на території південно-східного наріччя поширені також безфлексійні форми дієслів з інфінітивною основою на *-а*: *він зна, гука, чита, видумля, коха, пита, слуха, дума*.

1 особа множини для всіх дієслів, незалежно від дієвідміни, виражена флексією *-мо*, як і в літературній мові, проте є кілька діалектних відмінностей:

- якщо в говірці на флексію *-мо* не падає наголос, у говорах її часто усікають: *ми несем, везем, кажем*;

- у Карпатах ці форми можуть мати флексію *-ме, -мо, -мы: ми пишеме, ми знамы, ми читамо, слухамо.*

2 особа множини. Діалектну специфіку проявляють дієслов І дієвідміни з інфінітивною основою на *-а*, які в карпатських говірках мають стягнені форми: *ви питаєте, мате, знаєте, слухаєте.*

3 особа множини:

- в більшості південно-західних говірок флексія стверділа: *вони знають, читають, питають.* Такі флексії є і на Поліссі;

- карпатські говірки: *вони знаут (-ть), знавут (-ть), читаут (-ть), читавут (-ть);*

- поліські говірки, які межують із білоруськими діалектами, не мають чергування звуків «задньоязиковий-шиплячий». Тому там побутують форми *вони пекуть(т), можуть(т), бережуть(т).* Форми без чергування трапляються також у деяких наддністрянських і середньозакарпатських говірках південно-західного наріччя.

II дієвідміна

1 особа однини:

- у більшості південно-східних і лівобережнополіських говірок, де нема африкат, чергування передньоязиковий-шиплячий відбувається так: *ходити – хожу, замість ходжу, сидіти – сижу, замість сиджу;*

- у більшості південно-східних говірок чергування передньоязиковий-шиплячий втратилося: *ходити – ходю, летіти – летю, лазити – лазю, носити – носю.* Подібне явище є в південно-східній частині подільських говірок, у буковинських говірках, у частині східнокарпатських говірок;

- у галицько-буковинських, частині карпатських, на заході правобережнополіських говірок є форми *роб'ю, люб'ю, куп'ю, терп'ю, лом'ю, став'ю.*

3 особа однини:

- в південно-західних діалектах, крім середньо закарпатських, і в частині волинсько-поліських говірок ці форми мають флексію *-т: він ходит, просит, возит.* У середньозакарпатських маємо паралельне побутування: *він возить, возит.* А в південній частині волинсько-подільських говірок, в буковинських говірках трапляються ще форми *він ходи, носи, роби;*

- у південно-східних діалектах послідовно вживають безфлексійні форми: *він ходе, носе, робе, лазе* (у середньонаддніпрянських говірках паралельно з літературними);
- атематичні дієслова в деяких південно-західних говорах мають форми *він їст, даст*. У середньозакарпатських *він їсь, дась*.

3 особа множини:

- у покутсько-буковинських і східнокарпатських говірках поширені безфлексійні форми: *вони возє, гонє, возі, гоні, возя, гоня*;

- у наддністрянському говорі є форми на *-ет, -іт, -ит*: *вони ходєт, ходіт, ходит*;

- у поліському наріччі ненаголошена флексія *-еть*: *вони ходєть, возєть*, а під наголосом *-ать*: *єдять, сидять, бежать*;

- під впливом аналогії до дієслів І дієвідміни в дієсловах II дієвідміни спостерігаються флексії *-ать, -ять* на *-уть, -ють* у південно-східних говорах: *вони ходють, возють, носють, косять, доють*. У наддністрянських і південноволинських говірках, частково в буковинських, такі самі форми, тільки флексія тверда: *вони говорут, варут, кричут*.

Форми майбутнього часу

За структурою дієслова майбутнього часу є синтетичними (*ходитиму*) та аналітичними (*буду ходити*).

У південно-західних і в східнополіському говорах зафіксовані аналітичні форми (*допоміжне дієслово+інфінітив*), але вони відрізняються від літературних:

- у східнополіському говорі (*буду хадить, буде спать*);

- в наддністрянських говірках є форма *буду ходив, буду робив, буду сі гризла, будеш сі женив*;

- у покутсько-буковинських і східнокарпатських говірках трапляються форми з допоміжними дієсловами:

- однина: *му (1 особа), меш (2 особа), ме (3 особа)*;

- множина: *мемо (1 особа), мете (2 особа), мут (3 особа)*.

Це аналітичні форми, у яких допоміжне дієслово може перебувати в препозиції чи в постпозиції до інфінітива: *му ходити, меш їсти, видіти мут, ме сердити си*. Ці форми виступають паралельно з іншими.

Форми минулого часу

В українських діалектах є дві форми минулого часу: синтетична (власне минулий) і аналітична (давноминулий).

У більшості говорів представлені синтетичні форми власне минулого часу: *ходив, ходила, ходило, ходили*.

У галицько-буковинській і карпатській групах, у волинсько-поліському говорі паралельно з наведеними вживають специфічні аналітичні форми власне минулого часу, які складаються з форми минулого часу і залишків давнього дієслова *бути*, що стоїть теперішньому часу та у відповідній особовій формі (крім 3 особи):

1 особа одн. – *ходив єм, ходила м*;

2 особа одн. – *ходив єс, ходила сь*;

1 особа мн. – *ходили сьмо*;

2 особа мн. – *ходили сьте*.

Форми давноминулого часу виражають дію, яка передує іншій минулій дії. Їх творять від форми власне минулого часу допоміжним дієсловом *бути* також у формі минулого часу: *ходив був, робила була, ходила м була, ходили сьмо були*.

Форми умовного способу

Специфічні форми є в південно-західних діалектах:

1 особа одн. – *ходив бим, ходила бим*; у східнокарпатських говірках ще: *ходив бех, спав бех*;

2 особа одн. – *ходив бись, ходила бись*;

1 особа мн. – *ходили бисьмо*;

2 особа мн. – *ходили бисьте*.

Умовний спосіб у літературній мові творить форма минулого часу з часткою *би, б*. Ав південно-західних діалектах ці форми утворені додаванням частки *би* до діалектної форми минулого часу. Уживають також форми минулого часу умовного способу: *я була би пішла і я була бим пішла*.

Форми наказового способу

В українських діалектах вони здебільшого збігаються з літературними. Специфічними є форми 2 особи однини:

- у деяких поліських говірках поширені усічені форми без кінцевого *й*: *попи, поми, аби, би, ли*;

- у наддністрянських говірках префіксовані дієслова, основа яких закінчується на приголосний, зазнають перенесення наголосу і появи особового закінчення *-и*: *виходи, виноси, заходи, приходи*;

- у карпатських говірках у дієсловах, які в літ. мові мають наголошене закінчення *-и*, у зв'язку з перенесенням наголосу на корінь закінчення усікається: *бер, плать, ходь, роб*;

- у різних наріччях іноді вживаються поряд із дієсловом частки *но, то, же, ж*: *ходи-но, дай же ж*.

Форми 1 особи множини мають паралельні закінчення на *-ім, -імо, -мо* в усіх діалектах: *ходімо, ходім, сядьмо*. Інші форми зафіксували:

- у поліському наріччі та в суміжних із поліським наріччям південно-східних говірках, зокрема на півдні Київщини, з наголошеною флексією *-ом*: *ми ходьом*;

- у карпатських говірках із флексіями *-іме, -ме*: *ми сядьме, возьміме, робме, будьме, дайме, їджме*.

2 особа множини в діалектах зазвичай твориться закінченнями *-іть, -те*: *беріть, вірте, дайте, їжте*. Специфічні форми є:

- в південно-західних діалектах зі стверділою флексією *-іт*: *ходіт, робіт, але їджте, їчте*;

- в лівобережнополіських говірках і в деяких говірках Черкащини, Наддністрянщини збереглася форма на *-іте*: *носите, беріте* (пд.-сх. і пд.-зах.); *ностѣте, кладѣте* (поліс.).

Форми 3 особи творяться аналітично (дієслово теперішнього часу+спонукальна частка *хай, нехай* у південно-східних і поліських говорах, частки *най, ней, нех* у південно-західних говорах): *хай роблять, нехай грають, най возят, ней знають, нех ходит*.

4. Деякі діалектні риси в дієприкметнику та дієприслівнику

У діалектах функціують пасивні дієприкметники минулого часу. У говорах є відмінності в оформленні цих дієприкметників:

- у подільському говорі та суміжних волинських, поліських і південно-східних говірках у суфіксі відбувається зміна *[e]* на *[a]*: *зліпляний, сплетяний, полomlaний*;

- у наддністрянських говірках замість суфіксів *-н-, -ен-* вживається *-т-*: *змолутий, загорнутий, забратий* (у літ. мові *змелений, загорнений, забраний*).

Дієприслівник рідше вживають у народному мовленні. Творюється він так само, як і в літературній мові, за допомогою суф. *-ачи, -ячи, -ши, -вши*: *ходивши, роблячи*. Специфічні форми фіксують у різних говорах південно-східного наріччя: *лежа, ходя, сидя*.

ПРАКТИЧНИЙ КУРС

Практичне заняття 1. Вступ до курсу «Українська діалектологія»

Питання для розгляду

1. Сутність діалектології як науки, її предмет, завдання, значення на сучасному етапі.
2. Актуальність дослідження діалектів на сучасному етапі.
3. Поняття про територіальні діалекти. Територіальні й соціальні діалекти.
4. Зв'язок діалектології з іншими науками.
5. Використання діалектного мовлення в художній літературі.

Завдання для самостійної роботи

 Прочитайте уривки з художніх творів. До діалектних слів доберіть літературні відповідники. Визначте, який говір відбитий у кожному творі (подумайте, за якими критеріями це варто робити).

Нічо так чоловікові віку вже не укоротає, як та люба. Хто не вірить, най лиш слухає, що розказуватиму...

У нашій селі, знаєте, чинять два храми в рік – один на зимні Николи, а другий на весні.

Зимні Николи, як здорові знаєте, припадають серед Пилипівки: скрипку не можна навіть зачепити, а за танець і не говорім таки нічо; бо якби панотець узнали, то би й до церкви не пустили, не то що.

А парубкам та дівкам що за храм без музики? – Але нащо вам казати, коли самі здорові знаєте. От тому ж тото сидять собі наші легіні та дівки на зимні Николи красенько дома та дозирають хати, а стариня сама собі здоровенька храмує. Як же зато дасть Бог дочекати весних Николів, то вже стариня сидить дома, а молодіж пускають у храм (Юрій Федькович. «Люба-згуба»).

Тюлі завжди були бабиним фетишем у хаті, а перед Великоднем й поготів завдавали великої мороки мені і мамі. <...>. Поки я вивішую на вікно тюлі, пробую легенько запитати в баби, чи треба знову зачіпляти до них ті гойдалки-поперечки зі штор, чи, може, було би без них ліпше...

– Та як ни чепати?! Ти шо? Маїш клепку в гулуві чи ф тебе гулува і два вуха? Вікно бес качель – як хлоп без бакенбардив! <...>.

І коли я вже хотіла немічно злізати з останнього вікна – а насправді просто хотіла впасти долілиць від знеслили – як раптом баба завертає мене назад: «Ану стий! Де злізайш? Таво фальбанка, жи над твоєю гулувою, нерімну висит! Ану пусувай туда! Пумаленьку-пумаленьку! Ну ти пудивиси на неї – вже забагату пусунула! Пумалесиньку! Шось і той пуперечний взір на тюли нирімну висит. Шо то за біда, га?» (Юлія Сливка. «Чуєш, коли приїдеш додому?»).

✍ Поясніть роль діалектної лексики в цитованих вище творах і загалом у літературі.

✍ Доберіть уривки з творів сучасних авторів, де використано діалектизми, та прокоментуйте причини функціонування останніх.

✍ Заповніть пропуски в тексті.

Діалектна мова складається з мікросистем, кожна з яких функціонує на певній обмеженій території. Для діалектної мікросистеми характерна єдність усіх елементів фонетичного, акцентуаційного, морфологічного, лексичного та рівнів. Діалектною мікросистемою є, що охоплює мовлення одного або кількох населених пунктів. Інколи в одному населеному пункті за наявності в ньому вихідців із різних місцевостей можуть співіснувати, а то й більше. Група споріднених діалектних мікросистем об'єднується в більшу структурну систему, що утворює, або Вони (.....) утворюють діалектні макросистеми – Сукупність становить українську діалектну мову. Отже, українська діалектна мова – це складна ієрархія територіальних структурних систем. Територіальні діалекти та – два основні функційні різновиди української мови.

..... розрізняють тільки за мовними ознаками. Розмежування і здійснюють на основі мовних і етнічних чинників. Сучасні діалектологи розрізняють ... наріччя української діалектної мови, а саме:, та Таку позицію ще в II половині XIX ст. відстоював

Як відомо, діалектні особливості найвиразніше проявляються на рівні мови.

*Південно-східне та південно-західне наріччя співвідносні в плані інтерференції з новою українською літературною мовою в процесі її становлення: південно-східне наріччя лягло в основу
....., а південно-західні говори були основою варіанта літературної мови, що існував у II пол. XIX – на поч. XX ст. За свідченнями сучасних істориків і діалектологів, взаємодія наріччя з новою українською літературною мовою в процесі її становлення була меншою.*

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. К. : Вища школа, 1980. 246 с. С. 3–31.
2. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. К. : Рад. школа, 1955. 315 с. С. 3–7, 19–32.
3. Залеський А. М. Діалектне розмаїття української мови. *Культура слова*. Вип. 38. К., 1990. С. 3–9.
4. Залеський А. М. Складова історії народу. *Культура слова*. Вип. 39. К., 1990. С. 66–70.
5. Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики. К. : Києво-Могилянська академія, 2010. 242 с. С. 83–96.
6. Матвіяс І. Г. Відображення особливостей говорів у мові української художньої літератури. *Мовознавство*. 2008. № 6. С. 3–12.
7. Матвіяс І. Г. Засади української діалектології. *Мовознавство*. 2000. № 1–2. С. 3–9.
8. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. К. : Наукова думка, 1990. 168 с. С. 7–19.
9. Ютуб-канал Ідеї Олександрівни. Відео «Українські діалекти. Вступ».

Практичне заняття 2. Діалектні групи та говори української мови

Питання для розгляду

1. Територія поширення діалектних груп і говорів:
 - а) поліські (північні) діалекти;
 - б) південно-західні діалекти;
 - в) південно-східні.
2. Історія становлення українських діалектів.

Завдання для самостійної роботи

✍ Зіставте межі поширення українських наріч за матеріалами підручника С. П. Бевзенка (С. 8) та «Атласу української мови» (том 3, карта IX). Поміркуйте, чому в цих виданнях по-різному позначена розмежувальна лінія між поліським і двома південними наріччями?

✍ Укладіть схему «Українські наріччя та говори», запам'ятайте її.

✍ Укладіть карту «Наріччя й говори української мови» (скористайтеся ксерокопією контурної карти України):

- позначте на карті умовні розмежувальні лінії трьох наріч, узявши за основу лекційний матеріал і карту IX з «Атласу української мови» (том 3);

- позначте на карті умовні розмежувальні лінії діалектів у межах поліського наріччя. Позначте населені пункти, річки, біля яких проходять ці лінії;

- нанесіть умовні лінії, що розмежовують групи говорів південно-західного наріччя. Позначте населені пункти, річки, через які проходять ці лінії;

- позначте межі поширення говорів південно-східного наріччя та населені пункти, через які проходять умовні лінії;

- підготуйте легенду карти. Запам'ятайте межі говорів і наріч.

Література

1. Атлас української мови. У 3-х тт. Т. 3. К. : Наукова думка, 2001. Карта IX.
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. К. : Вища школа, 1980. 246 с. С. 20–31, 198–240.
3. Матвіяс І. Г. Проблема визначення українських наріч. *Мовознавство*. 2001. № 2. С. 13–17.
4. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. К. : Наукова думка, 1990. 168 с. С. 31–125.
5. Німчук В. Про походження українських діалектів. *Україна. Наука і культура*. Вип. 26–27. К., 1993. С. 233–250.
6. Півторак Г. Діалектна диференціація української мови у світлі етно- і глотогенезу східних слов'ян. *Мовознавство*. 1988. № 2. С. 64–69.
7. Півторак Г. П. Діалектна ситуація в Київській Русі. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 6–13.

Практичне заняття 3. Діалектний вокалізм української мови

Питання для розгляду

1. Загальна характеристика вокалізму:
 - а) південно-східних діалектів;
 - б) південно-західних говорів;
 - г) поліських діалектів.
2. Специфічні риси вокалізму в українських діалектах.

Завдання для самостійної роботи

✍ Прокоментуйте реалізацію дифтонгів у піснях рівненського Полісся. Вкажіть, де вони збереглися, а де відбулася монофтонгізація.

*С'їерийє гуси гречко поїел'ї
на син'є море пит' пол'ет'їел...*

*їди д'євчино позаймай гуси /
цолой парубка в б'їел'їє вус...*

*хоч поцолуйї то вон мой м'їл'їй
їа в його саду садила сл'їв...*

садила сл'їви шче ї пол'ївала

в'їерно л'уб'їла шче ї ц'їлувала (записано Т. Пархоменко в с. Кисоричі Рокитнівського р-ну Рівненської обл.);

Ви хлопчик'ї да сокол'їк'ї

полп'ет'їте нам постол'їк'ї

полп'ет'їте да волучен'к'ї

шчоб гул'ати аж до нучен'к'ї (записано Т. Пархоменко в с. Кураш Дубровицького р-ну Рівненської обл.).

✍ У наведеному фрагменті прокоментуйте вокалізм, визначте наріччя й говір, до яких належить вказана говірка.

*Хрестини то браї'ї бабу // їак вже хрестини робїат / то обїї
райїут' бабу // то вже баба кв'етк'ї чепл'аїе / тод'ї вже баб'ї /
обїязуйїут' бабу дей вже баба збїрайїе роши / подарк'ї таке о вже
// родн'а / сестри / да брат / да мати / да сус'їеди / да його родн'а /
да їе родн'а // сходил'їса дей так робїї л'ї хрестини // де робїї л'ї? //
у хлопца робїї лиї / робїї лиї вже хрестини // їакишо їде в примак'ї /
то вже там робїат' / знов в їїїїе / а їак вун до себе бере їе / то в
його робл'ат' хрестини усе // кашу / все/ все/ все/ нал'їесникиї /
кашу / вс'ак'ї пил'їмен'ї / вс'ак'ї котл'ети / ї капусту / ї голубци /*

вс'яки' разни страви' бул'ї // (Цит. за: [2, с. 37]. Записано Ю. Громиком в с. Великий Мідськ Костопільського району Рівненської обл.).

 Запишіть розповідь старожила свого села про одне зі свят зимового циклу. Схарактеризуйте вокалізм говірки на прикладі записаного тексту.

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. К. : Вища школа, 1980. 246 с. С. 37–87.
2. Громик Ю. В. Діалектологія української мови. Навчально-методичні матеріали для студентів спеціальності «Українська мова та література». Луцьк : Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. 90 с.
3. Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови. К. : Наук. думка, 1973. 155 с.
4. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. К. : Наукова думка, 1990. 164 с. С. 34–35, 37–43, 45–104, 112–123.
5. Пархоменко Т. Календарні звичаї та обряди Рівненщини (матеріали польових досліджень). Рівне : Видавець Олег Зень, 2008. 200 с.

Практичне заняття 4. Діалектний консонантизм української мови

Питання для розгляду

1. Загальна характеристика системи діалектного консонантизму.
2. Специфічні явища консонантизму в українських діалектах: протеза, відсутність подвоєння м'яких приголосних, метатеза.

Завдання для самостійної роботи

 Прокоментуйте звукову реалізацію /ф/ в українських говорах:

1) *кохта, хворма, хвалити, тухл'ї, бухвет, хварба.*

2) *фартух, хвартух, хвиртка, ф'їгура, хв'їгура.*

3) *файний, фарба, фам'їл'їя, фалити, сфатив, ф'їртка, кроф, фокус.*

- ✍ Розкажіть про звукову реалізацію африкат у трьох наріччях.
- ✍ Прочитайте текст «Вечорниці» [2, с. 51]. Прокоментуйте особливості реалізації пари /p/ – /p’/ у говірці.

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. К. : Вища школа, 1980. 246 с. С. 37–87.
2. Кірілкова Н. В. Діалектологічна практика. Острого : Вид-во НУ «Острозька академія», 2014. 55 с.
3. Матвіяс І. Г. Діалектна основа консонантизму в українській літературній мові. *Мовознавство*. 2005. № 2. С. 32–40.
4. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. К. : Наукова думка, 1990. 164 с. С. 34–35, 37–43, 45–104, 112–123.

Практичне заняття 5. Діалектна лексика

Питання для розгляду

1. Типи діалектних відмінностей у лексиці.
2. Діалектна лексика за походженням.
3. Лексика говірок Рівненщини.

Завдання для самостійної роботи

✍ До наведених слів доберіть діалектні синоніми, які вживаються у вашій говірці. Висновкуйте, чи збереглися лексичні діалектизми у вашій говірці і які типи діалектних відмінностей презентують дібрані вами діалектні синоніми.

Вікно, сковорода, гудзик, квасоля, картопля, шосе, ковзани, жити, говорити, криниця, драбина, чекати, красивий, сумний, сміливий, кімната, листя, короп, тканина, одяг, вітер, щока.

✍ У наведених групах синонімів знайдіть слова, які належать до діалектних. Поясніть, як визначали діалектне слово:

*хата, будинок, дім, оселя, хібарка;
розповідати, повістувати, розказувати, оповідати;
дах, криша, верх, стріха, покрівля;
соняшник, солонешник, сонях;
комин, димник, труба, вивод, димар;
ставити, будувати, класти, строїти, зводити;*

*вродливий, ладний, красивий, чепурний, хороший, пригожий;
товар, товарина, худоба;
лелека, бузько, бусьок, черногуз.*

 Поєднайте парами поліські діалектизми, які побутують в говірках Рівненщини, з їхніми літературними відповідниками з довідки: *шаровниця, стуля, газда, ораниця, работинне, хатина, рабрина, вруна, бортник, восковик, окап, волок, розвилка, лантух, печайка, обора, подошва, присінок, попелник, гуцало, зупа, притула.*

Довідка: *звідти, комора, сапка, прибудова, стріха, невід, піддувало, суп, танок, роздоріжжя, колиска, печія, озимина, мішок, пасічник, підвалина, рілля, хазяїн, кімната, драбина, стільник, веснянки.*

 Укладіть список кухарської лексики рідної говірки (15–20 лексем на позначення страв, продуктів, кухонного начиння).

Література

1. Аркушин Г. Народна лексика Західного Полісся. Луцьк, 2014. 236 с.
2. Аркушин Г. Л. Словник семантичних діалектизмів Західного Полісся. Поліська дома. Вип. 1. Луцьк, 1991. С. 113–185.
3. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. К., 1980. С. 177–198.
4. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. К. : Наук. думка, 1990. 272 с.
5. Євтушок О. М. Вивчення лексики говірок Рівненщини. Рівне, 1997. 164 с. С. 22–27.
6. Сердега Р. Л., Сагаровський А. А. Українська діалектологія : навч. посіб. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2011. 156 с. С. 105–120.

Практичне заняття 6. Діалектна фразеологія

Питання для розгляду

1. Ознаки діалектного статусу фразеологізму.
2. Групи діалектних фразеологізмів.
3. Діалектні й літературні фразеологічні синоніми.

Завдання для самостійної роботи

✍ З-поміж фразеологізмів, які побутують у східноstepових і східнослобожанських говірках, сформууйте синонімічні ряди. Поясніть семантику синонімічних рядів.

Лом проковтнув, бджоли в голові гудуть, чоботи простягти, сидіти як гуска на мотоциклі, миші в голові дірки прогризли, бочка з пивом, коньки одкинути, білка в голові, ведмідь в голові потоптався, коні двинути, мішок з салом, витягнути голоблі, зайці в голові стрибають, комарі літають в голові.

✍ До фразеологізмів, які побутують у верхньонадністрянських говірках, доберіть відповідники з вашої говірки. Чи можуть на діалектних територіях побутувати жаргонні фразеологізми?

*Не ймати воливи в голові –
вставати з когутами –
пити живу кров –
шось в лісі здохло –
ні брат, ні сват, ні дідькова фамілія –
видивити вочи –
йти як на кальварію (дуже далеко) –
поїхати до хирова (заснути) –
пропав як ксьондзові качіта –
пропав як сіль на воді –*

✍ Випишіть окремо жаргонні, діалектні та літературні фразеологізми. Подумайте, як можна розпізнати ці групи.

Випасти в осад, братися за штуки, не мати тямки, зсув по фазі, байдики бити, жвандіти як гиндичка на дручку, бомки бити, встигнути на шапкобрання, птах обломінго, як вітром здуло, в три погібелі, розбити горнєта, капати на мозок, ганятися за двома зайцями, дуба смаляного плесті, підкрутити гайки.

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія : навч. посіб. К., 1980. С. 195–198.
2. Дякова Т. О. Фразеологічна репрезентація мовної картини світу в українських східнослобожанських говірках : автореф. дис. ... канд. філол. наук. ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». Луганськ, 2011. 21 с.

3. Кірілкова Н. В. Народні вірування в українській фразеології та пареміях. *Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії*. Вип. 7. 1999. С. 106–110.
4. Глуховцева І. Я. Варіанти фразеологічних одиниць в українських східнослобожанських говірках. *Діалекти в синхронії та діяxронії: загальнослов'янський контекст*. К., 2014. С. 118–122.
5. Кірілкова Н. Словник волинських фразеологізмів. Острог; Рівне, 2013. 192 с.
6. Мацюк З. С. Людина і її буття у західнополіській фразеології: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Луцьк, 2011. 20 с.
7. Прадід Ю. Ф. Із спостережень над українською діалектною фразеологією (на матеріалі бойківських говірок). *Мовознавство*. 1992. № 5. С. 44–47.

Практичне заняття 7. Діалектні морфологічні відмінності в іменних частинах мови

Питання для розгляду

1. Відмінності в оформленні роду, числа, відмінка іменника.
2. Відмінності у формах займенників, прикметників, числівників.

Завдання для самостійної роботи

 Прокоментуйте (риска – наголошений наступний склад):

ве|ликий |брун'ок, не|мазане коми|но, ви|сока че|рета, |тканойе к'і|л'і|мо, ве|лике |л'у|стро, зе|л'они |лепех, не|гашена |вапна, дере|вл'ени |лижжок, де|шевий о|л'ій.

 Прокоментуйте відмінкові флексії іменників:

- до |д'івчин'і, |солейу, зу|бома, моло|диц'ов, в |гос'т'ох, на |сонц'ови, ку|мове, з |д'іт'ма, на |л'ів'ій ру|к'і;

- на до|лони, зем|лев, до|лон'ов, над |водом, в ме|шкови, |смерт'ов, |ночом, |кур'і, дай те|л'ови;

- |злод'ійови, ве|с'іл':ом, пал'|ц'ема, без |йаблук'ів, т'ін'ойу, поро|с'ом, до |церкв'і, дв'і гу|дин'і, на ку|л'ін'ох;

- на |пол'ови, за |т'інев, с пасту|хома, дв'і |грущ'і, |солейу, до не|д'іли, бро|в'ів, сл'о|зей, то|пол'ой;

- |пол'ом, до |смерти, сл'о|з'ів, гу|бей, на |межох, з те|л'етом, |дати |д'іт'ом, зе|мн'е, з шчав|л'а.

✍ Прокоментуйте відмінкові флексії іменників і прикметників:
|доброе |слово, без |рудной |матери, |гордеїї |д'ївчини,
ши|рокеїу до|рогеїу, |великийї |гроши.

✍ Запишіть словосполучення з числівниками, які вживають ваші найстарші члени родини. Погрупуйте за назвами першого десятка, другого десятка, назвами десятків і сотень.

✍ Прочитайте текст. Випишіть словосполучення з прикметниками та займенниками, прокоментуйте.

Бу|ла от/ та|ки мо|їе |сваха// пу|шла |жето |ж'ети// і жне
во|на так у |Проч':уви/ їек ми |кажим те |поле// і то|му/ і там/
пу|в'їсила |туйу |нен'ку на |тийї/ на тих ци|пках і/ пу|в'їсила
|нен'ку/ а са|ма за |серпа і пу|шла |ж'ети// жне ву|на/ |тейе
|жето// ко|ли |дивиц':а/ та|кий |в'їт'ор/ неве|лечкий/ |теплен'кий
пу|ви|вайе/ і так те |жито |гнец':а/ пума|лен'ку/ пума|лен'ку
|гнец':а// ко|ли аж зе|т'їл' ви|ход'ат ди|тки// та|ко за |ручки
пу|брани і ви|ход'ат// ви|ход'ат насам|перуд ма|лийї// а там
ви|ход'ат се|реднийї// а там ви|ход'ат |б'їл'ши вже// |троїе
ви|ходили/ три наво|роти/ три|ма/ ви|ходило// ну// дей |вийшли
со|б'ї на край/ посто|їєли |чут'їчко/ поди|вилис'/ поди|вилис'/ і
со|б'ї за|бралис'а і/ |знов'їчки пу|шли// пу|шли ву|ни/ так в|она
|вел'ми/ та |баба/ зл'а|калас'а/ і за ту |нен'ку сво|їу з ди|тинейу і
пу|шла// а во|ни/ і во|ни пу|шли// а|ле во|на не |бачила чи во|ни в
|жито пу|шли/ чи во|ни де ку|ди |дал'ї пу|шли// то во|на вже не
|бачила// і та |баба при|шла до|доми і ру|сказуйе/ во|на та|ка/ шчо
не |їмала |в'їри// |думала |гето та|ки/ та|ка пле|тн'е// |поки са|ма
не по|бачила сву|їїма ву|чимма// то|гд'ї пу|в'їрила// при|шла до|доми
і вс'їм ро|сказуйе// ни то в сву|їїй си|мн'ї/ а|ле вс'їм |л'уд'ом// да
вже їак ми/ |гето/ |стали сва|хами// то вже во|на мн'ї
ро|сказувала// |каже/ |свахо пу|в'їру/ пу|в'їру// шчо та|кеїе/ їе ї
бу|ло// і на ру|салним/ та|ки і |каже/ шчо в |пїетниц'у русал|ки
ви|ход'ат/ шчо коб ни|хто ни їшов у |поле// шчооб ни їшов/ бо
|будут' ви|ходити русал|ки// (Цит. за: [2, с. 44]. Записано
Ю. Громиком у с. Люб'язь Любешівського району Волинської
області).

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. К. : Вища школа, 1980. С. 87–88, 91–126.

2. Громик Ю. В. Діалектологія української мови. Навчально-методичні матеріали для студентів спеціальності «Українська мова та література». Луцьк : Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. 90 с.

Практичне заняття 8. Діалектні морфологічні відмінності у формах дієслова

Питання для розгляду

1. Оформлення інфінітива та зворотних дієслів у діалектах.
2. Дієслівні часові форми.
3. Форми умовного та наказового способу.

Завдання для самостійної роботи

✍ Прокоментуйте діалектні форми, доберіть літературні відповідники: *пе|ку, памн'а|таву, |робіют', |тримаиш, ц'у|луйет', гу|л'а, вер|т'у, |косе, |чуйеме, ход'ут', дер|жут', пересту|дилам с'ї, захво|рел'іхмо, похо|вали с'те, бо|йалам с'е, |злили с'те, |чулис'ме, ка|залис'те, гризлам, за|снув бых, быс'п'у|шов, |хт'ілам би.*

✍ Прочитайте. Прокоментуйте дієслівні форми.

Та набі|дила-м ся |кілько |до ня у|лізло. Ро|дила-м ся у |саму |воїну. |Тато |пішли на |воїну, а ми ся зо|стали з |мамом |дома, |было нас п'я|теро. Хо|дила-м з гу|сками, а |потім сім |рокіу |гнала |пасти ху|додбу; ци |ляло, ци ніт, а я все хо|дила з ху|додбом. По|тому ўже-м діуку|вала я|косы. По|тому-м ся ви|дала. |Пішла-м не за бога|того, |але и не за бід|ного. Кома|рили-з ме. |Мали-зме ста|вити |сої |хижу, юж |дашто поназўлі|кали та і |зашла |воїна. Нас випра|вили ту. Приї|хали-зме ту, а |люди |вікна позабе|рали, |двері позни|мали, |пеци пова|ляли. И так |было, а я юж |маю |двоє |дітій. Я ся йуж наро|била |тільки, же |єден Бог |знає. Не смот|ріла-м ни|чого, ро|била и ро|била. Хлоп|чіска ся ў|чили. Тут тіж жиу мій брат. Як |шиоу з |поля з ро|боти, то |нигда |мою |хату не |минау, |заўсе |зашоу. За|єдно ў|ступляу до |мене, |заўсе ня да|чимси по|тішиу, роз|гвариу мі. |Тепер здо|роуля |не мам. У |житю не |было юж |такої |біді, |але и та|кого роз|кошу не за|знала ния|кого. И так... (Цит. за: [3, с. 100–101]. Запис із с. Тилява Короснянського повіту, колишня Галицька (північна) Лемківщина, Польща).

*Хлопец з д'їучиноу кол'іс' не знаком'іл'іса / да бат'кі / да бат'ко дочки / ну ўже д'їучини і хлопца договор'л'ал'і'са / при'демо ў сва'ти // д'їучина то'го хлопца і не з'нае // беру'т п'ірае / ўже ж **мат'і** рех'туе по'душку // т'реба п'ірнача // бере на ко'лодку п'ірае кла'де / і руб'ае со'к'іроу // по'том так // ну п'ридане ўже го'тов'іл'і // го'тууца до ве'с'іл'а // а й'аке ве'с'іл'е? / шо там ўже / не так / й'ак те'пер у'с'ак'і са'лати та то... // дес' й'аке'с' **св'ін'ча** заб'іут / да **м'йаса** на'варат / да **бу'лок** напеч'ут / да **на'л'існ'ікуу** / да **сир** / да та'ке ве'с'іл'е бу'ло / в'іне'грету ше на'робл'ат / бо ж то та'ке без з'рошеі / а з'рош'і й'ак'і бу'л'і? // кон'м'і" по'парах // кон'і так'і здо'ров'і" / кон'і гарн'і" // са'д'аца / **молоди** ўже заби'рае сво'іх гост'ей / й'іде до молодоі // прие'ж'айут / са'д'аца ўс'і / на во'зи // і й'ідут до вен'ца // те'пер 'кажут' вен'чаца / а кол'іс' ка'зали до вен'ца й'ідут // при'й'іхал'і" до вен'ца / пов'ін'чау' бат'ушка / при'й'іхал'і на'зад / пос'ідал'і / го'ст'уіут / уго'шчайут й'іх // по'том на'вечор / прие'ж'айут дру'жк'і / хресн'іи моло'дого переби'рае до се'бе дру'жк'і і сва'хи // назби'раеца тих **сва'хеі** / **дру'жк'уу** / ўже гост'уіут' у хресного / а тий'і гост'уіут там ў молодоі // по'том прие'ж'айут / заби'рают моло'ду і ве'зут ўже до моло'дого // (Цит. за: [2, с. 40–41]. Записала Попова Діана, студентка РДГУ групи У-21, від Рабешко Раіси Данилівни, пенсіонерки 1949 р. н., у с. Лютинськ Дубровицького району Рівненської області).*

 За сучасною діалектологічною картою визначте наріччя й говори, до яких належать наведені вище тексти. Знайдіть у текстах типові фонетичні й морфологічні ознаки цих наріч і говорів. Принагідно прокоментуйте виділені іменники.

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. К. : Вища школа, 1980. С. 126–147.
2. Кірілкова Н. В. Діалектологічна практика: настанови, завдання, зразки. Острого, 2014. 56 с.
3. Панцьо С. Матеріали до словника лемківських говірок (дієслівна лексика). Тернопіль, 2009. 108 с.

ТЕМИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

Тема 1. Фіксація та дослідження говіркового мовлення

Питання для розгляду

1. Методика збору діалектного матеріалу.
2. Методи діалектологічних досліджень.
3. Фонетична транскрипція.
4. Джерела вивчення діалектного мовлення.

Завдання для самостійної роботи

 записану до практичного заняття 3 розповідь старожила свого села оформіть фонетичною транскрипцією.

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія : підручник. К. : Вища школа, 1980. С. 20–28.
2. Гриценко П. Ю. Про один тип джерел сучасних діалектологічних студій. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст*. Київ. 2014. С. 145–154.
3. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. К. : Рад. школа, 1955. С. 181–213.
4. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. К. : Наукова думка, 1990. С. 16–19.

Тема 2. Говіркові особливості прислівника.

Службові частини мови

Питання для розгляду

1. Похідні й непохідні прислівники.
2. Особливості прийменника.
3. Сполучник у діалектах.
4. Діалектні частки.

Література

1. Громик Ю. В. Прислівники відзайменникового походження у західнополіських говірках української мови : автореф. ... канд. філол. наук. К., 1999. 17 с.

2. Пискач О. Зіставна характеристика прислівників в українських карпатських і поліських діалектах. *Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі*: до 100-річчя проф. Ф. Т. Жилка. К., 2008. С. 159–162.
3. Ричагівська Ю. Є. Функціонування сурядних сполучників у діалектному мовленні (на матеріалі говірки с. Бармаки Рівненського району Рівненської області). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Філологічна». Вип. 50. 2014. С. 101–103.

Тема 3. Синтаксичні особливості українських діалектів

Питання для розгляду

1. Типи діалектних відмінностей у синтаксисі.
2. Діалектні відмінності в словосполученні.
3. Діалектні відмінності в структурі простого речення.
4. Відмінності в структурі складного речення.

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. К.: Вища школа, 1980. С. 151–177.
2. Мойсієнко В. Особливості синтаксичної організації північноукраїнських текстів. *Історична діалектологія української мови. Північне (поліське) наріччя*: підручник. К.: ВЦ «Академія», 2016. С. 208–223.
3. Ричагівська Ю. Є. До питання про вивчення синтаксичної структури діалекту. *Говори з нами, Ноблю*: тексти, записані в селах Нобель, Млин, Омит та статті про говірку / упорядн. Н. В. Кірілкова. Острог–Рівне, 2015. С. 17–19.
4. Поповський А. М. Синтаксичні особливості. *Значення південноукраїнських степових говорів у формуванні літературно-національної мови*. Дніпропетровськ, 1989. 88 с.
5. Юсікова О. До проблеми диференціації українських говірок на синтаксичному рівні. *Діалектологічні студії*. Вип. 5. Львів, 2005. С. 145–154.

Тема 4. Взаємодія діалектів і літературної мови

Питання для розгляду

1. Мова полян і київське койне в основі мови давньої Русі.
2. Північноукраїнські риси староукраїнської літературної мови.
3. Середньонаддніпрянський говір в основі нової української літературної мови.
4. Діалектне мовлення в художній літературі.
5. Взаємовпливи літературної мови та діалектів на сучасному етапі.

Література

1. Аркушин Г. Словник західнополіських діалектизмів у художній літературі. Луцьк : ПП Іванюк В. П. 2018. 268 с.
2. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. К. : Наукова думка, 1990. С. 125–160.
3. Поповський А. М. Значення південноукраїнських степових говорів у формуванні літературно-національної мови : навч. посіб. Дніпропетровськ, 1989. 88 с.
4. Поповський А. М. Мова фольклору та художньої літератури Південної України ХІХ–початку ХХ століття : навч. посіб. Дніпропетровськ, 1987. 84 с.

ПИТАННЯ ГАРАНТОВАНОГО РІВНЯ ЗНАТЬ

1. Предмет і завдання діалектології. Поняття діалектної мови як наукової категорії.
2. Основні діалектні одиниці. Основні різновиди соціальних діалектів.
3. Диференціація територіальних діалектів за генетичною ознакою. Описова й історична діалектологія.
4. Зв'язок діалектології з іншими науками. Значення курсу діалектології для викладання мови в школі.
5. Система фонетичної транскрипції для записування діалектних матеріалів української мови.
6. Методи збирання діалектного матеріалу. Методи діалектологічних досліджень.
7. Лінгвістичні атласи та їх види. Поняття ізоглоси.
8. Початки української діалектологічної науки. Перші спроби характеристики та класифікації українських діалектів.
9. Досягнення сучасної діалектології. Джерельна база діалектології.
10. Загальна характеристика АУМ у трьох томах.
11. Сучасні наріччя й говори української мови.
12. Проблемні питання генетичної класифікації говорів.
13. Загальна характеристика діалектних фонетичних відмінностей.
14. Наголошений і ненаголошений вокалізм українських діалектів.
15. Характеристика консонантизму української діалектної системи.
16. Різновиди морфологічних діалектних відмінностей. Повнозначні частини мови.
17. Різновиди морфологічних діалектних відмінностей. Службові частини мови.
18. Характеристика діалектних відмінностей у словотворі.
19. Діалектна диференціація української мови на синтаксичному рівні.
20. Відмінності в словосполученні.
21. Відмінності в структурі простого та складного речення.
22. Склад діалектної лексики з погляду її походження. Спеціальна та нетермінологічна лексика.

23. Типи діалектних відмінностей у лексиці. Види протиставної лексики. Етнографізм.
24. Діалектні відмінності у фразеології. Ознаки діалектного фразеологізму.
25. Мова полян і київське койне в основі давньоруської мови.
26. Північноукраїнські риси в староукраїнській літературній мові.
27. Наддніпрянські говори в основі нової української літературної мови.
28. Взаємовпливи літературної мови та діалектів на сучасному етапі.
29. Історія становлення українських наріч.
30. Українські діалектологи.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРОМІЖНОГО ТА ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ

Термінологічний диктант

№	Питання	Відповідь
1.	Група споріднених говірок – це	
2.	Діалектологія, яка досліджує становлення і розвиток говорів, – це	
3.	Мовні засоби людей певної професії – це	
4.	Умовна лінія, нанесена на діалектологічну карту – це	
5.	Найменша одиниця діалектного членування мови.	
6.	У своєму доробку мають праці про історію українських діалектів такі науковці (3 прізвища):	
7.	Грецьке слово «діалектологія» перекладається так:	
8.	Міжговіркова взаємодія – це	
9.	Основні методи дослідження діалектного матеріалу такі:	
10.	Методи збирання діалектного матеріалу такі:	
11.	Поділ української діалектної мови на три наріччя вперше запропонував	
12.	Основний функційний різновид української мови, крім територіальних діалектів – це	
13.	Найбільша одиниця діалектного членування мови називається – це	
14.	Коли постала діалектологія як окрема наука?	
15.	Хто очолює Інститут української мови НАН України?	
16.	Діалектологія, яка досліджує говори на певному етапі їхнього розвитку, – це	
17.	Із чийм прізвищем пов'язують початок застосування методу лінгвогеографії в українській науці?	
18.	Українські діалекти поділяються на такі групи за походженням:	
19.	У поліському наріччі виділяють такі говори:	
20.	Скільки груп говорів виділяють у складі сучасного південно-західного наріччя?	

Контрольна робота

Варіант 1

1. Прокоментуйте особливості діалектної категорії числа іменників. Тези проілюструйте прикладами.
2. Схарактеризуйте діалектні системи вокалізму української мови. Тези проілюструйте прикладами.
3. Прочитайте текст. Схарактеризуйте по три фонетичні, морфологічні, синтаксичні особливості говіркового мовлення.

Як вирощували льон

–Йа вам розкажу / йак л'он пос'їял'ї // нагоране пол'е / бороноване / в'їс'ївал'ї нас'їн'а л'ону // через два дн'ї ход'їл'ї зб'ївал'ї тої л'он // єто там п'їр'єї // така трав'їчка денєбуд' // му со позб'їрал'ї ў кучк'ї да в'їнос'їл'ї фаргухам'ї // дес' йак уже п'їдростаў / л'он // ну посход'їт // п'їдростає на сант'їм'єтроў дес' дваццат / трицат / в'їход'їл'ї жонк'ї полот' його // полол'ї / вич'їшчал'ї площч'ї // пот'ом ўже ждал'ї йак уже воўно рват' його / а площча голубен'ка / хороша / не волат' йака // но / їдут жонк'ї рват л'он / рвут у пучечк'ї // пучечк'ї заўязвайут // стаўл'айут у пучечк'ї бул'шан'к'ї от / і так / поки вирвут / д'алк'ї тийї / повиривайут // пот'ом уже висїхайє / просїхайє л'он / стел'ут його // ага / бїут їшче / бїут // бїл'ї прачами / так'ї бул'ї прачи о / і б'їл'ї прачами / тод'ї перев'ївал'ї нас'їн'є л'ону од'єл'но / а м'ак'їна од'єл'но // теїє нас'їн'є в'їсївал'ї на другїй год / да ї / ол'їйу чав'їл'ї із нас'їн'а л'ону / а м'ак'їну с'вин'ми скормл'ал'ї / на корм їшла / запарвал'ї // пот'ом // л'он побїтїї слал'ї на луз'ї / слал'ї тої л'он по трав'ї / в'їл'єжваўса вун да так'ї аж б'їлїї робица трошки // зб'їрал'ї / тоже / ў пучк'ї в'азал'ї / так'ї терн'їци бул'ї // і терл'ї тої л'он терн'їцам'ї // пот'ом трепал'ї так'ї специал'н'и бул'ї / таке устроїство трєпачка // трєпачк'ї то їєйу трєпал'ї тої л'он / шоб не було н'їде кострици // так'ї шчутк'ї бул'ї із / єто / мабут' з конс'кого фоста теїї так'ї шчотк'ї робил'ї т'верди / бо з г'риви то буде м'ак'а // шчутк'ї теїу в'ич'їсївал'ї / і шчи ї була м'ак'ч'їша шчуточка // шоб на кужел' / праўда ж такиї / ну / да ў сувертки / суверток праўда називаєца // ў сувертки його загортал'ї / складал'ї / а пот'ом же прал'ї / прал'ї таку потес' //

п'отес'і бул'і / веретено / потес' // берут приуїязивайут той л'он до потес'і / і прадут на вертено пражу // потом тайа пража / в'ісушвал'і // висушвал'і туйу пражу / шоб просихала ў 'етих / у / на веретенах / а потом давал'і / ну йак шчи / у клубк'і / на клубк'і матал'і // матал'і на клубк'і / і тоді ўже сновал'і / сновал'і / у хатах або / ну / на дво'р'і тако от // так'і колк'і забивал'і і сновал'і // потом ткал'і // верстат так'и / да ткал'і на тих верстатах / получалсо полотно // на воду занос'іл'і / на пол'еп'ес'і розе'іллал'і / шоб воно вимокало / отб'іл'валосо / шоб отб'іл'івалосо / да так'е ўже хороше / да висушвайет / ст'ірайут його там уже / да і в'ісушвайет тейе полотно // да мат'і посад'іт мене з одної сторони / а сама з другої сторони // йа держу / шоб воно було гладен'ке / ру'нен'ке / а вона згортайе отак // йак воно // так тако згортане о / да на тако качалко / да вона ўже накачивайе / а воно таке гладен'ке // воно ше і заре гладен'ке о // да так добре // отак // да шил'і // кол'іс' не було ж грошеі ў л'удеі // шоб купл'ат'і дес' там матерійу йакус' чи там шос' / да / шил'і і штани / і сорочки / ўсе шил'і // отак работал'і л'уд'і кол'іс' / т'ажко работал'і // (Цитовано за: Кірілкова Н. В. Діалектологічна практика: настанови, завдання, зразки. Острог, 2014. С. 41–43. Записала Попова Діана, студентка РДГУ групи У-21, в с. Лютинськ Дубровицького району Рівненської області від Ромаш Єви Миколаївни, пенсіонерки 1939 р. н.).

Варіант 2

1. Прокоментуйте особливості оформлення зворотних дієслів у різних українських діалектах. Наведіть приклади.
2. Схарактеризуйте діалектні системи консонантизму. Тези проілюструйте прикладами.
3. Прочитайте текст. Схарактеризуйте по три фонетичні, морфологічні, синтаксичні особливості говіркового мовлення.

Як навчилася своєму ремеслу

-Йа / Царук Ган:а Романоўна / народилася ў селі Чабелі^і Сарненского району Ривенской області // прожила у багатод'ітної сем'їе без бат'ка // бат'ка забили ў сорок другому роци / мни було два рочки // жили ми з матерійу / нас було ўсі'х

де́йя^ет' // жи́ли вижи́вали / так а́би ро́били по на́ймах / по́ки до
 шко́ли за ку́сок хли́ба // по́шли ў шко́лу // зразу по́шла ў
 Чабел'ску шко́лу // кончи́ла чо́тири класи а пот'ім пере́вели на
 Ясногі^нрку // ў нас бу́ла початко́ва т'і́л'ки / а там бу́ла се / тол'ки
 / а там бу́ла се^нме́рична шко́ла / то йа хо́дила ту́да шче^н три ро́ки //
 сви́ту не бу́ло ни́якого / спали́ли / ро́били ў канце́рвах ди́рки,
 ки́дали ту́ди хво́йну смо́лену / розк'ручу́вали и́ таким ог'но́м ми
 доби́ралиса // ба́гато раз бу́ло та́ке / шо // а йти́ бу́ло ши́ст'
 к'іломе́троў // ба́гато раз бу́ло та́ке / шо за́йдемо до по́лови́ни /
 ви́йдут' воў́ки / во́рочайе́мса / на́зад // ну кончи́ла непо́гано //
 застаў'л'али по́ступат' дал'ше́і / але не бу́ло воз'можности́^н учи́ца
 дал'ше́і // то так у чо́тирна́цат' ро́ки^іў кончи́ла шко́лу і^н на зиму
 по́йіхала ў́же ў Микола́йеўску о́бласть ви́би́рат' ку́курузу зпод
 сне́гу // там про́була три м'ес'а́ци / за два це́нтнери пше́ниці^н //
 пот'ім / посл'а по́шла у кар'е́ер / шче по́ возрасту́ не при́мали / але
 і́шла одна́ ў д'і́крет і во́на соўпа́дала одна́ і́ та са́ма фа́мил'і́^ня //
 во́на мні^е не ро́дичка / але соўпа́дала одна́ і́ та са́ма фа́мил'і́^ня /
 і^н во́на ме́не ўстро́йла // у ву́семна́ца^т' ро́к йа ў́же гру́зила ўру́чну
 ка́м'е́н' / п'я́т' ро́к ки́дала ка́мен' / потим / на посл'а на́шоўса
 чо́лови́к / ви́йшла за́муж / поро́била шче до д'і́крету і розчи́таласа
 / ну т'ка́цтвам за́ймаласа з д'е́цтва // бо се ста́рша сестра́ вучи́ла / то
 ше бу́ло де́йя^ет' ро́к // де́йя^ет' ро́к бу́ло / а йа ў́же т'кала / ў́йзала
 кру́жева / т'кала ра́д'ужки / хо́дн'і́ки т'кали / усе та́ке т'кали // і́
 ста́рша сестра́ на^вучи́ла / посл'а ме́нша сестра́ ста́ла ^вучи́т' / і^н так
 до с'о́го ча́су // по́шла йа за́муж^ш / мні^е све́круха / ў йе́йі не бу́ло
 до́чок / подару́вала мні све́круха сво́йі ве́рстат с'о́і / за ко́трим йа
 і́ зара си́д'у / і^н ч'у // подару́вала ве́рстат / йа йо́го // ди́те́і у ме́не
 не ба́гато / тро́і си́ни / одна до́чка / до́чка мо́я йі́м не за́ймаласа /
 бо ў́же ста́ло ме́нше ўре́м'я / по́шла ў́же учи́ца / то йі́м не
 за́ймалас // то йа од'ала сестри́ним д'і́т'ам / у йі́йі йе б'і́л'ш до́чок
 / йак у ме́не / то йа од'ала йі́м ц'у ве́рстат' // а зара по́л'зуйе́мса
 разо́м // ч'е́м хо́дн'і́ки / т'чем шче ру́шні́ки / т'калісі^н шо ўти́раца
 ко́ліс' / ус'а́кого ро́били // а тепе́р так ус'о ч'е́ пле́м'яни́ца // йа йо́
 пома́гайу / по́казуйу // во́ни мо́лод'ийе / не ўво́йшли ў те // ми ў́же
 йі́х нау́чили із сестро́йу // ну ў́же мо́я сестра́ по́ко́йна // остала́са
 йа ў́же одна́ // із ро́дини не́ма ни́ко / одні́йе ўс'і пле́м'яни́ци і́
 мо́и ди́ти і́ мо́йі ўну́ки // а ўну́коў йа ма́йу двазца́т шти́ри ўну́ки
 зара ма́йу / і́ де́йя^ет' пра́ўнукоў // йа і́-йі́х учу́ / шо́б во́ни с'е

робили / бо хто знає / яке буде урємїа / може воно шче спонадобица / може воно чше треба буде / о // а ч:ем ми с'їе ходн'їки як як'їїе бесєди чи яке / причини як'їїе // чи добрийє чи не добрийє / то ми / застил'айемо їїми слони / на того / робимо так // де^а так і^и до с'ого часу / сим усим заїмаємса // уже їа майу с'ємдєс'ат четвєрти ро^к / але їа шче с'ого ремєсла не остаул'ала ни на один год // вучу о^унуко^у / вучу племїан:ико^у // вучу со^сидо^у // багато / багато кличут / багато / шоб^п помагала по сєлу // хо^д'у помагаїу // от таке о с'єво робїу са^ма // назївайєца воно нит // їа їого са^ма на дошку робїу / о / зв'азуїу / і^и се ўсе та^ким заїмаїуса і^и показуїу // л'уди д'акуїут' за мо^уї труд / мо^уїу роботу // даї та^ка / так проходїт' моїа жїз' // (Цитовано за: Кїрїлкова Н. В. Дїалєктологїчна практика: настанови, завдання, зразки. Острог, 2014. С. 53–54. Записала Легкобит Людмила, студентка РДГУ групи У-22, в с. Чабель Сарненського району Рївенської областї від Царук Галини Романївни, пенсїонерки 1939 р. н.).

III варїант

1. Прокоментуйте вживання африкат /дж/, /дз/, /дз'/ у рїзних говорах. Наведїть приклади.
2. Схарактерїзуйте групи дїалєктних фразеологїзмїв. Наведїть по 2 приклади до кожної групи.
3. Прочїтайте текст. Схарактерїзуйте по три фонетичнї, морфологїчнї, синтаксичнї особливостї говїркового мовлєння.

Про колишне

–Були с'їяли конопл'ї / о // конопл'ї були так'ї з нас'їн':ам / і були без нас'їн:а // ти шо з нас'їн':ам / то їого ў печ'ї по^зарували трошки / о / а то^д'ї їого є / то^ук^ли // а чо ти не здоровайєс'а? // то^ук^ли / а то^д'ї їого туйу муку запарували кимс' // ну кипїятком / казали / бїкове молоко // бо воно таке було б'їле // даї так ми їїли так // напечут' переп'їчок у / у печ'ї / їак хл'їб печут' // переп'їчки ж знаїєш? // тоже не знаїєш // хл'їб зам'їс'ат' уже у д'їсц'ї // д'їжку то знаїєш // то ў д'їсц'ї хл'їб зам'їс'ат' // а хл'їба же ў хат'ї немаїє // ну а ми^ж мали / їїсти хочемо // каже // п'їдожд'їт' / не крич'їт' / зарє спечу

переп'ічку / будете йісти з тим молоком биковим // берут' / ну / хл'іб^п / та йак на / хл'ібину т'іста / на ст'іл / да розкачайут' / начетверо тако розр'іжут' так'і^п коржи / да перед полумйам ў печи^і спечут' // часником натрут' його // ў кого була там затоўка / ў кого ййі не було / чи ол'йа // даї так ми ўже йіли таке // були і пироги^і / так'і само пекли велик'і / з^спасол'ойу / з^скапустойу / із чечевицею / з^счим хоч пекли // і йіли так'е / бо не було / шо йісти // а до школи тоже не було тод'і // йака була школа? // ййі не було н'і^пде теї школи // ўчилис'а // ну до бат'ушки / то йа ўже не ходила / до того Тихона / шо там хата // а ўже с'уда / ў ц'і мури / то ходила ў школу (Дід: - А мури шо таке знайш?) // ну тут / де постройіни // чоґо ти реґочиш? / ну теїе / шо знайу / то теїе і кажу / вона соб'і шос' запише // а не за^ппише / то і так буде // а до школи ходили / то шо ж^п? // бабина каце^авейка / а тепер кажут' куфаїка // а кажу ўже каце^авейка / бо тод'і була // да бабину каце^авейку / а н'імец'к'і дес' йак'іс' черевіки знайшли / ти черевіки ўзуйу // подперезаца / йака ж та каце^авейка // йакраз заходит' пола за полу // да крайкойу // ну крайка / тоже не знайеш / шо воно ? // так / йак тепер вишит'і сорочки берут' / да поверс'і подперезайут' // ну така / йак йе л'ента / йак три пал'ц'і / трошки ушча // подв'ажес'а / да так і деш у школу // учоба тоже така була / то учишс'а / то ўже там / дес' шос' гуде / ше бомби кидајут' // така була школа // була б'іда // а вошеї було кругом поўно // і^сў учителіў були / і^сў учніў були / і^сў хат'і були / бо мила не було // мило варили // там де ў^ского йака здохне свин'ака / чи корова / чи шо небуд' / то добаўл'али кийс' там калстик / та варили його / да таке було мило // а^сто / а^стак то креїдойу милили або попелом // то в'із'мут' накладут' у^стаку дереўйану / йак воно / бочечку / чи шо небут' то / а плат':а / йаке було? / полотн'ане // накладут' // накладут' туда от того плат':а / да посипл'ут' попелом / да пол':ут' кипйатком / ше на верс'і каме^інец' // каменц'а нашос' клали / доўше гар'аче було / чи^сшо / не знайу // може / ў печ'и / и нагри'вали / да^сї клали // да^сї таке було пран':е // тепер ўс'ак'і порошки^і / а тод'і попелом / попелом прали // і ўсе^сїно були вош'і^п // шош / шо воно там // от нужди і од голоду / бо б'іда ж була // голод / холод / б'іда ў^схат'і // так'е було горе // а^стоже були подчас воїни / то тоже

// приде ў хату / каже / шо на дв'ір / шоб ни^іхто не ви^іходиў / бо ўже ўвечери // пришло друге / зноў / шо небу^іт // с^ікаже // у нас були гуси // треба йти по гуси // ви^ідеш на дв'ір / а тико^іно пу^іл'і с^ів'і^ішут' // стр'і^іл'айут' так // то так во^іни / тийі гуси // там і пропали // постр'і^іл'али йак'іс' партизани / йіх по^ійли // йак ти по^ідеш по т'і гуси? // хто його зна^іє / куди во^іни стр'і^іл'айут'? // чо^іго во^іни стр'і^іл'айут'? // стр'і^іл'айут' чо^ігос' // так'є було // (Цитовано за: Кірілкова Н. В. Діалектологічна практика: настанови, завдання, зразки. Острого, 2014. С. 45–47. Записала Вертелецька Ольга, студентка РДГУ групи У-22, в с. Бармаки Рівненського району Рівненської області від Демидюк Ганни Михайлівни, пенсіонерки 1933 р. н.).

IV варіант

1. Прокоментуйте особливості діалектної категорії роду іменників. Тези проілюструйте прикладами.
2. Схарактеризуйте типи протиставної діалектної лексики. Наведіть приклади реалізації в діалектному мовленні лексико-семантичного і лексико-словотвірного типів.
3. Прочитайте текст. Схарактеризуйте по три фонетичні, морфологічні, синтаксичні особливості говіркового мовлення.

У Великий піст

–Бач / ўже воно ме^ін'і напоми^інуло ка^ізат' / у Велик'їй п'іст то варили до тих переп'ічок робили зур // а зур / зна^ієш із чо^іго? // ото у д'ізц'і т'істо с^іходит' таке нарош^ічинене / йак на пироги // то того т'іста йакос' / йа то^іб'і / і йа не докажу добре / бо йа ўже і забула / йак його робили // ну того т'іста в'із'мут' / і його чи^іто ставили його до жару чи / чи^ішо йому робили / шо з^іробиц'а воно таке густе / йак кис'іл' // називали зуром його / тоже туда часнику / ол'ійі ўл'ут' / із цими переп'ічками йіли а квашу а Великий піст / бо то^іж колис' не давали і таким д'іг'ам мален'ким тоже йісти^іж не давали у п'іст // то варили квашу // а квашу варили / то так йак^ійа зна^ію / йак^іуже за^іпаруйут' / то так нас / ми^іж мал'і д'іти / то^іб'ігаєм / ка^іжи / шо йіде пан і ве^ізе бочку ви^іна / і вил'л'аў у нашу квашу //

шчоб була добра кваша / пригоршч'і двоє пригоршч
 пшеничної муки // двоє пригоршч житн'ойі і двоє гречаної /
 і гарачою водою зал'т' уже його там // воно ск'ікос' постоїт' //
 а тоді ше розведут' р'ідше / і стаўл'айут' на п'іч // але
 заколючували його / то так / у кого буў горшчок / великий горшчок
 на в'ідер дв'і // у нас була така бочечка / казали / йа забула /
 йак на його називали ну отака невеличка бочечка // така
 круглен'ка / а т'іі бочечц'і запар'ували // ставили на печ'і /
 закривали його і там воно ўже стоїало / поки ок'існе // казали /
 ок'ісла ўже кваша // тоді ййі ў бан'ак і на плит'у // плита
 тиконо тоді була / а ў кого і плити не було // тиконо п'іч //
 на плит'і ййі / ту квашу // воно там закипит' / ну вона добра /
 і пахне гречаним і пшеничною мукою // а картопл'а ў лущайках
 / бо йак хл'іба немає / і кваша / або переп'ічка тайа / поки хл'іб
 спечец'а / то ўже йак кашу звар'ат' / то треба ше рознести
 по ўс'іх // треба занести хресної матери / занесла до Маžерануў /
 занеси ше там материна сестра була // занеси до К'ірилоў //
 глечик такіі буў спец'іал'но / такіі глечик коричневій // ў той
 глечик нал'ут' / то поки ўс'ім порозносиш тим сус'ідам /
 то бож не ўс'і ўм'іли парит' квашу / не ўс'іх вона
 ўдавалас'а та кваша // порознос'ат' / а тоді сам'і ййімо ту квашу
 // шо то так ц'іліі п'іст ййіли ту квашу // добра вона була
 і солодувата // поки вона ўже с'ік'і вона там стоїала / то йа ўже
 шос' забулас'а / к'іко вона грала / чи ден' / чи н'іч // і таке
 ми ййіли // бач / і були здоров'і / йак бики / і см'іялис'а /
 і реготали / і ўсе // бач / і були здоров'і / йак бики / і см'іялис'а /
 і реготали / і ўсе // або / йак веснойу открийут' / оце ўже буде
 Теплий Олекс'іі // пооткривайут' уже картопл'і позакопувани /
 моркву та картопл'і навар'ат' // і ў таку качалку змотаў //
 сплескали так / скачаў ййі / і знайеш / йак на пироги тийі
 пампушечки виробл'айут' // і ў йедину руку то картопл'у/
 а ўдругу моркву таку здоровечу моркву / і наказали
 на цвинтар // там крику / зіку // б'ігайт' і ўхрешчика грайт'
 / і ўкругл'а / і ўлисичку / і шо тилко // і то так / кожде
 дит'а / картопл'а і морквина / картопл'а і морквина // і там ўже
 гет' потем'іє / ўже хто небут' хоче нал'акат' / то каже / мрец' //
 уже б'іжит' // ох / то хто / куда з могилок уже тикайт' додому //
 таке було наше д'етство бач // (Цитовано за: Кірілкова Н. В.

Діалектологічна практика: настанови, завдання, зразки. Острог, 2014.
С. 43–44. Записала Вертелецька Ольга, студентка РДГУ групи У-22, в
с. Бармаки Рівненського району Рівненської області від Демидюк Ганни
Михайлівни, пенсіонерки 1933 р. н.).

УКРАЇНСЬКА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ
Навчально-методичний посібник
для здобувачів вищої освіти спеціальності
014 Середня освіта (українська мова і література)

Укладач
Ричагівська Ю. Є.

Надруковано в авторській редакції

Підписано до друку 06.09.2022 р.
Папір офсет. Формат 60/84/1/16.
Ум. друк. арк. 1,32.
Тираж 100. Зам. № 372/2.

ДЛЯ ПОДАТОК

ДЛЯ НОТАТОК